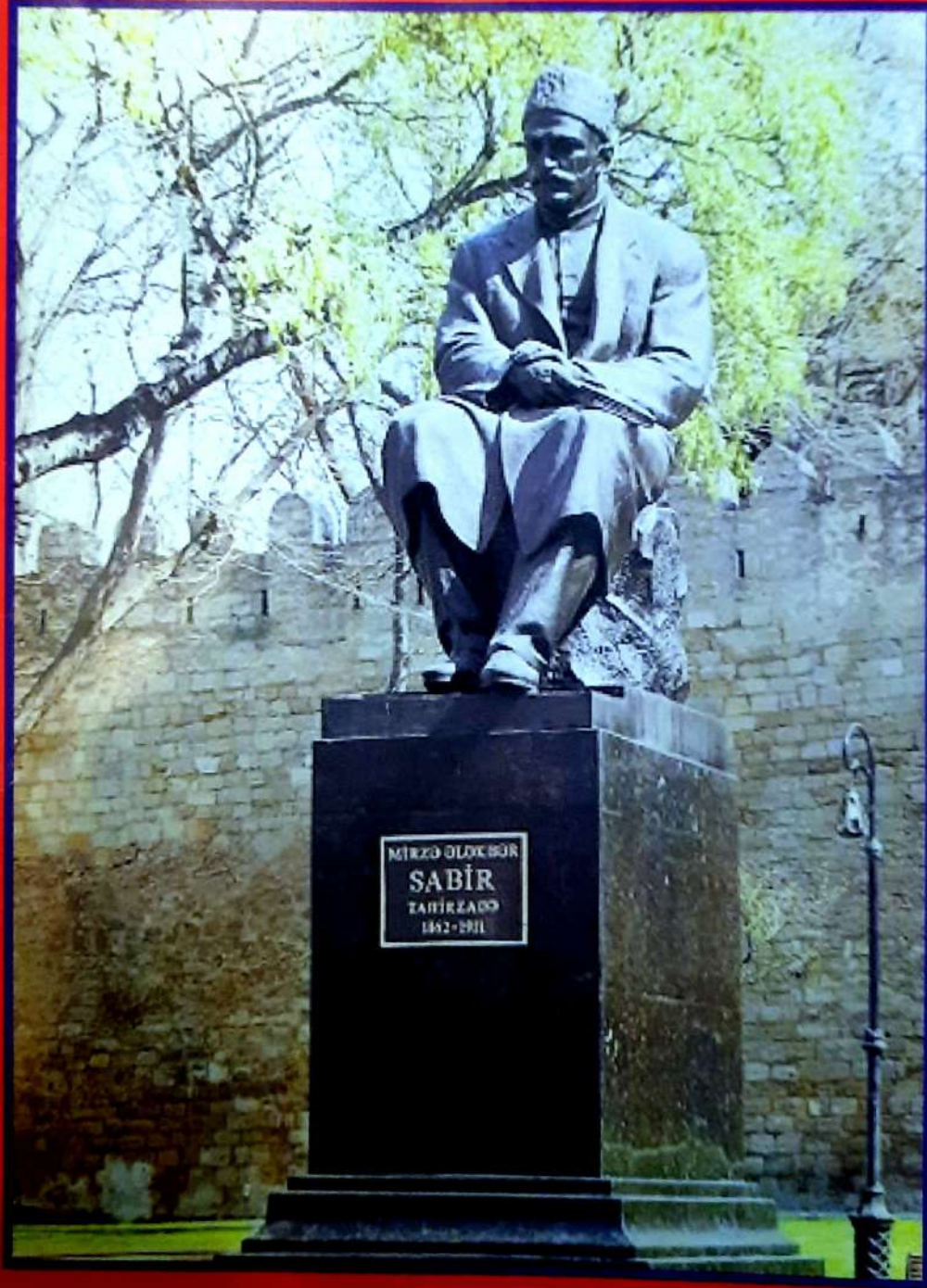

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI 2010

№ 4

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 4 (226). Oktyabr – Dekabr 2010-cu il. Jurnal 1954-cü ildən çıxır.

M Ü N D Ə R İ C A T

XRONİKA

Təhsil Nazirliyində 3

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ DİLÇİLİK

A.Səmədov – M.Ə.Sabir: böyük satirik, mahir pedaqoq 5
✓Ə.Cəfər – Əruz vəznindən düzgün istifadə edək 10

ÜMUMTƏHSİL, ORTA İXTİSAS VƏ ALİ MƏKTƏBLƏR:
TƏDRİS METODİKASI, İŞ TƏCRÜBƏSİ

Ş.Mikayılov, A.Bəkirova – Ədəbi-bədii materialların şərhində və obrazların səciyyələndirilməsində şəxsiyyətyönümlüyün nəzərə alınması 13
S.Hüseynoğlu – Yeni təlimi yanaşmalar: texnologiya və metodika 21
R.Yusifov – “Bədii əsərin strukturu” anlayışının mahiyyəti 32 ✓
Ş.Aslanova – Şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsi 37
A.Qafarlı – Sintaksisin tədrisində çevirmə konstruksiyalarından istifadə 42
B.Səlimova – Tabeli mürəkkəb cümlələrin növlərinin sxemlər əsasında öyrədilməsi 47
R.Babayeva – Təkrar və onun formaları 50
E.Maqsudov – Məntiqi-fonetik çalışmaları üzrə işdə atalar sözlərindən istifadə 52
S.Mustafayeva – Əlavə cümlənin tədrisi 58
M.Qurbanova – Sözlərdə konversiya hadisəsi və onun tələbələrə izahı 61

AXTARIŞLAR, QƏNAƏTLƏR

G.Qəhrəmanova – Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığında ana dilinə münasibət 65
✓Ş.Mirzəyeva – Sufizm və məhəbbət dastanlarımız 68
T.Şükürova – Cəlil Məmmədquluzadənin felyetonlarında qadın azadlığı cəmiyyətin azadlıq ölçüsü kimi 72

TƏLƏBƏ ÖZ MÜƏLLİMİ HAQQINDA

A.Əlibəyli – Xatirələrdə yaşayan müəllim ömrü 76

XƏBƏR – SERVİS

Ədəbi aləmdə 78
Xarici ölkələrdə 79

Xəbərləri hazırladı Lalə Əhmədova.

Respublika Elm Pedaqoji
Mərkəzi
Mərkəzi

Azərbaycanda təhsil sisteminin təkmilləşməsinə çox böyük diqqət östərilir. Təhsil bizim gələcəyimizdir. Təhsilin səviyyəsi ölkəmizin perspektivlərini müəyyən edəcəkdir. Biz inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini yaxşı bilirik və görürük ki, o ölkələr, sözün əsl mənasında, inkişaf edir ki, ora təhsilin səviyyəsi yüksəkdir. Biz çalışırıq ki, Azərbaycanda bu sahəyə diqqət göstərilsin, praktiki tədbirlər görülsün, həm təhsil sisteminin iddi-texniki bazası güclənsin, eyni zamanda və ən önəmli təhsilin səviyyəti artsın. Həm orta, həm də ali məktəblərdə bu proses ardıcılıqla, müasir sistem şəklində aparılmalıdır və aparılır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqindən.

TƏHSİL NAZİRLİYİNDƏ

Oktyabrın 21-də təhsil naziri Misir Mərdanov Misir Ərəb Respublikasının ölkəmizdəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Sabir Əbdülqadir Mansurla görüşmüşdür. Görüşdə qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılmış, müvafiq müzakirələrin təhsil sahəsindəki əməkdaşlığa yeni təhflər verəcəyi nəzərə çatdırılmışdır.

Oktyabrın 22-də Təhsil Nazirliyində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış "Ali təhsil müəssisələrində yeni maliyyələşmə mexanizminin tətbiq edilməsi barədə" 10 fevral 2010-cu il tarixli fərmanın icrası ilə əlaqədar görülmüş işlərə həsr olunan kollegiya iclası keçirilmişdir. İclasda kollegiya üzvləri ilə yanaşı, maliyyə naziri Samir Şərifov, iqtisadi inkişaf naziri Şahin Mustafayev, Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasının sədri Məleykə Abbaszadə, Nazirlər Kabinetinin şöbə müdiri İsmayıl Sadıqov, Təhsil Nazirliyi aparatının məsul işçiləri, nazirliyin şöbə müdirləri və struktur bölmələrinin rəhbərləri, digər aidiyyəti nazirliklərin nümayəndələri, dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrinin rektorları iştirak etmişlər. Kollegiya iclasını açan Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov "Ali təhsildə yeni maliyyələşmə mexanizminin tətbiqi ilə bağlı mövcud vəziyyət və təkliflər" mövzusunda məruzə-təqdimatla çıxış etmişdir. Sonra məruzə ətrafında çıxışlar olmuşdur.

İclası yekunlaşdıran təhsil naziri Misir Mərdanov mövzu ətrafında aparılan müzakirələrin hər bir iştirakçı üçün faydalı olacağına, yeni maliyyələşmə mexanizminin uğurla həyata keçirilməsinə imkan və şərait yaradacağına ümid etdiyini bildirmişdir.

Oktyabrın 23-də Təhsil Nazirliyində YUNİSEF-in "Məktəb uşağın dostudur" layihəsi çərçivəsində 6-9 oktyabr və 18-23 oktyabr 2010-cu il tarixlərində məktəb direktorları üçün keçirdiyi təlim kurslarını başa vurmuş təlimçilərlə görüş keçirilmişdir. Görüş iştirakçılarını səmimi salamlayan təhsil naziri Misir Mərdanov "Məktəb uşağın dostudur" layihəsinin şagirdlərlə bərabər imkanların yaradılması, səmərəli idarəetmə, interaktiv təlim texnologiyalarının tətbiqi, təlim nəticələrinin düzgün qiymətləndirilməsi, məktəb, valideyn və ictimaiyyət arasında sıx əməkdaşlıq münasibətlərinin təmin edilməsi, əlverişli, cəlbedici, maraqlı tədris mühitinin yaradılması baxımından mühüm rol oynadığını, bütün bunların keyfiyyətli təhsil və tədris prosesini təmin etməklə yanaşı, həm də cəmiyyətdə məktəbə, müəllimə olan etimadı möhkəmləndirən başlıca amil olduğunu bildirmişdir. Bu layihənin əsliində təhsil islahatlarının bir hissəsi olduğunu qeyd edən nazir təlimlərə Bakı şəhəri ilə yanaşı, müxtəlif bölgələrdən olan məktəb direktorlarının da

cəlb olunmasını təqdirəlayiq hal kimi dəyərləndirmiş və gələcəkdə də təlimlərdə iştirak edəcək şəxslərin seçimində bu amilə diqqət yetirilməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Tədbirin sonunda təlim kurslarında yüksək nəticə göstərərək təlimçi kimi seçilmiş 15 məktəb direktoruna sertifikat təqdim olunmuşdur.

Oktyabrın 26-da təhsil naziri Misir Mərdanov Amerika Birləşmiş Ştatlarının Azərbaycandakı səfirliyinin müvəqqəti işlər vəkili Adam Sterlinqlə görüşmüşdür. Görüşdə qarşılıqlı maraq doğuran bir sıra məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Noyabrın 19-da təhsil naziri Misir Mərdanov Livanın gənclər və idman naziri Əli Hüseyn Abdullah və Azərbaycanın Livandakı fəxri konsulu Nazih Gassub ilə görüşmüşdür. Görüşdə qarşılıqlı maraq doğuran bir sıra məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Noyabrın 25-də nazir Misir Mərdanovun iştirakı ilə "Əlavə təhsilin məzmunu, təşkili və əlavə təhsilin hər hansı istiqaməti üzrə təhsil almış şəxslərə müvafiq sənədin verilməsi qaydası" mövzusunda müşavirə keçirilmişdir. Tədbirdə təhsil nazirinin müavini İsgəndər İsgəndərov, Bakı əhəri üzrə Təhsil İdarəsinin müdiri Nailə Rzaquliyeva, Təhsil Nazirliyi Aparatının məsul işçiləri, nazirliyin şöbə müdirləri və struktur bölmələrinin, həmçinin müəllim hazırlığı, ixtisasartırma təhsili ilə məşğul olan təhsil müəssisələrinin rəhbərləri, paytaxtın bir sıra ümumtəhsil müəssisələrinin rektorları və başqaları iştirak etmişlər. Müşavirəni təhsil naziri açaraq izakirə olunan məsələnin aktuallığından danışmışdır. O qeyd etmişdir ki, və təhsil Təhsil Nazirliyi tərəfindən diqqətdə saxlanılan bir məsələdir və bu qamətdə müəyyən işlər görülməkdədir.

Təhsil naziri Misir Mərdanov "Əlavə təhsilin məzmunu, təşkili və əlavə təhsilin hər hansı istiqaməti üzrə təhsil almış şəxslərə müvafiq sənədin verilməsi qaydası" mövzusunda məruzə-təqdimatla çıxış etmişdir. Geniş əsasda şəraitində keçən müşavirədə çıxışlar olmuş, müzakirə edilən əla ilə bağlı fikir və mülahizələr söylənmişdir.

Dekabrın 3-də Təhsil Nazirliyində "Ali təhsil müəssisələrində yeni rəyələşmə mexanizminin tətbiqi, qarşıya çıxan problemlər, onların həlləri və təkliflər" mövzusunda ali məktəb baş mühasiblərinin seminar-virəsi keçirilmişdir. Seminar-müşavirədə Təhsil Nazirliyi Aparatının rəisi İlham Pirməmmədov, iqtisadiyyat şöbəsinin müdiri Şahzadə Əliyev və rəisi Nazirliyin sosial sahələrin maliyyəsi şöbəsinin müdiri Xaqani rəisi iştirak etmişlər.

10.12.2010.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR: BÖYÜK SATİRİK, MAHİR PEDAQOQ

Abbas SƏMƏDOV,
Gəncə Dövlət Universitetinin professoru

Qədim və zəngin tarixə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatında realist satirik məktəbin banisi Mirzə Ələkbər Sabir görkəmli şair, mahir pedaqoq, ictimai elm və mədəniyyət xadimidir.

Mirzə Ələkbər Sabir (Məşədi Ələkbər Hacı Zeynalabdin oğlu Tahirzadə) 1862-ci il 30 mayda Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Uşaqlıq və gənclik illərini Şamaxı və Bakı şəhərində keçirmiş Sabiri atası dindar etmək istəyir. Odur ki, onu dörd il mollaxanada oxudur. Orada ağır vəziyyətin şahidi olan ata oğlunu mollaxanadan çıxardır və bir müddət dükanında işlətməli olur. Bu vaxtlar maarifpərvər şair Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) Şamaxıda yeni məktəb açmış, səmərəli ədəbi, pedaqoji fəaliyyəti ilə ümumxalq məhəbbəti qazanmışdı.

S.Ə.Şirvaninin məktəbində müəllim elm öyrədir, Azərbaycan, fars və rus dillərinin öyrənilməsinə ciddi nəzarət edilir, Azərbaycan və Şərqi ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərləri tədris edilirdi. Şirvaninin tərtib etdiyi dərslikdən də istifadə olunurdu. Ələkbər bu yeni tipli məktəbdə oxumağa başlayır. O, 1885-1888-ci illərdə həmin məktəbdə çox yaxşı oxuyur və S.Ə.Şirvaninin ən sevimli şagirdi olur. Ələkbər şeir dəftərinə Nizami, Xaqani, Füzuli və başqa şairlərin əsərlərindən sevdiyi nümunələri yazırdı. S.Ə.Şirvani klassik Azərbaycan və Şərqi ədəbiyyatını tədris edir, uşaqlarda elmə, maarifə və sənətə ciddi meyl oyadırdı.

Seyid Əzim Şirvani sevimli şagirdi Sabiri istedadlı görüb Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sini ona hədiyyə verir. Ələkbər özünə Sabir adlı bir təxəllüs seçir və Ələkbər Sabir adı ilə tanınmış hörmət qazanır.

Mirzə Ələkbər Sabir 22 yaşında dünyagörüşünü və biliyini artırmaq üçün Şərqi ölkələrinə səyahətə çıxır, Səmərqənd, Buxara, Xorasan, Səbzvar, Nişapur şəhərlərini gəzir, bir müddət Aşqabadda yaşayır. Bu zaman görkəmli ziyalılarla tanış olur, maarif və mədəniyyət sahələrini öyrənməyə başlayır. Ancaq atasının vəfat etdiyini eşidir və 1901-ci ildə İrəndən Şamaxıya gəlir, ailənin qayğısı ilə məşğul olur.

1902-ci il Şamaxı zəlzələsi, 1905-ci il inqilabı və çarizmin törətdiyi milli ixtilaf nəticəsində Şamaxı şəhəri dağılmış, aclıq xalqın köçüb dağılmasına səbəb olmuşdur. Sabir çar hakimlərinin "parçala, hökm sür" riyakar siyasətini işə edən "Beynəlmiləl" şeirini yazır. Bu illərdə A.Səhhət, M.Tərrah,

M.Mahmudbəyov və A.Naşehlə səmimi dost olur, yaradıcılığını inkişaf etdirir.

M.Ə.Sabir "Şərqi-rus" qəzetində və "Molla Nəsrəddin" jurnalında fəal iştirak edir. Jurnalda "Hop-hop" imzası ilə bu şeirini dərc etdirir:

Millət necə tarac olur, olsun, nə işim var?

Düşmənlərə möhtac olur, olsun, nə işim var?

M.Ə.Sabir 1906-cı ildə Şamaxıda "Məktəbi-ümmid" adlı yeni üsullu məktəb açır, məktəbdə ana dili, hesab, coğrafiya, təbiət və s. fənlər tədris olunur.

Azərbaycan pedaqoji fikrinin inkişafı tarixində səmərəli xidmətləri olan böyük şair və mahir pedaqoq Mirzə Ələkbər Sabir mənalı ömrünün sonuna kimi gənc nəslin təlim-təربiyəsilə məşğul olmuşdur. Onun məktəb, maarif, mətbuat, teatr mövzusunda yazdığı məqalələr təربiyəvi mahiyyət daşımış, oxuculara gözəl təsir bağışlamışdır.

Görkəmli mütəfəkkir Həşimbəy Vəzirov (1868-1916) 1909-cu ildə Sabirin məktəbinə baş çəkmiş, "İttifaq" (1909) qəzetində yazmışdır: "Sabir əfəndinin məktəbində uşaqlar gözəl bir tərzdə təlim tapırlar. Sabir əfəndinin məktəbində mübtədi elmlər əsaslı və davamlı keçilir".

M.Ə.Sabir "Vah!.. bu imiş dərsi-üsuli-cədid?!" misrası ilə başlanan məşhur satirasında müəllimlik etdiyi illərdə qarşıya çıxan çətinlikləri və pedaqoji-metodik prinsiplərə uyğun olmayan sahələri bədii şəkildə oxuculara çatdırmışdır.

Mirzə Ələkbər Sabirin maddi vəziyyətinin çətinliyi 1909-cu ilin sonlarında "Məktəbi-ümmid" in fəaliyyətini dayandırır. Ancaq bu məktəbin bağlanması Sabirin pedaqoji fəaliyyətini dayandırmır. O, müəllimliklə səmərəli məşğul olur.

M.Ə.Sabir 1910-cu ilin fevralında Bakıya gəlir. Bakıda Mirzə Ələkbər Sabir səmimi dostları Sultan Məcid Qənizadə və Əliisgəndər Cəfərzadənin köməyi ilə "Maarif cəmiyyəti"nin Bakının Balaxanı kəndində açdığı məktəbə müəllim təyin edilir. Maarifpərvər şair, mahir pedaqoq Mirzə Ələkbər Sabir şərəfli ömrünün sonuna kimi Balaxanı kənd məktəbində gənc nəslin təlim-təربiyəsi ilə səmərəli məşğul olur, yaradıcılığını çox səmərəli davam etdirib, nadir sənət inciləri yaradır.

Pedaqoji fəaliyyəti ilə yaradıcılığı vəhdət təşkil edən şair "Səbr elə", "Yatmısan, Molla əmi", "Bakıda bir kənddə mühazirə", "Oxutmuram, əl çəkin!", "Nəçin məktəbə rəğbətənin olmayır?" və s. satiralarını bu dövrdə yazmışdır.

Görkəmli xalq şairi, mahir müəllim Mirzə Ələkbər Sabir 1911-ci il 12 yulda Şamaxı şəhərində vəfat etmişdir.

Sabir sağlığında demişdir:

Ölməyimlə sevinməsin əğyar,-

Aləm olduqca mən dəxi duraram!

Abbas Səhhət səmimi dostunun vəfatı münasibətilə yazmışdır:

Yox, yox, əsla sən ölmədin, dirisən!

Ən böyük qəhrəmanlardan birisən!

Qəm yemə, təxfif ver amalına,
Az çəkər heykəl yaparlar naminə!

Xalq şairi Səməd Vurgun demişdir:

Bəzakli yurdumuz çiçək-çiçəkdir,
Hər keçən ömrümüz bir gələcəkdir.
Sənin də varlığın bir günəş kimi,
Əsrlər boyunca sönməyəcəkdir!

Mirzə Ələkbər Sabirin müqəddəs məzarı ziyarətgaha çevrilmiş, abidəsi ucaldılmış, adı əbədiləşdirilmiş, haqqında bədii və tədqiqat əsərləri yazılmış, zəngin ədəbi irsi çap olunaraq oxuculara ərməğan verilmişdir.

Görkəmli şair və qəlb sirdaşı Abbas Səhhətə Mirzə Ələkbər Sabir xəstə olanda Tiflisdən 1911-ci ildə yazdığı dərin məzmunlu məktubunu belə bir müqəddəs arzu ilə bitirir: "Ölürsən, qəm etmərəm, çünki bilirəm siz mənim asarımı təb edirərsiniz".

Abbas Səhhət Mahmudbəy Mahmudbəyovla 1912-ci ildə ilk dəfə Sabirin əsərlərini "Hophopnamə" adı ilə çap etdirib oxuculara hədiyyə verir.

Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı ilə kamala çatan satirik şeirin təlim-təربiyəvi, bədii-estetik zövq mənbəyi zəngin və pedaqoji mahiyyətlidir. Buna görə də satirasının müvəffəqiyyəti və şöhrəti xalqın sevimli şairi və mahir pedaqoq Sabirə ümumxalq məhəbbəti qazandırmışdır.

Mirzə Ələkbər Sabir gənc nəslin təhsil və təربiyəsinə xüsusi qayğı göstərmiş, mahir pedaqoq kimi uşaq psixologiyasının incəliklərinə sahib olmuş, ədəbi irsində təlim-təربiyəvi və bədii-estetik mahiyyəti böyük sənətkarlıqla açıqlamışdır.

Mirzə Ələkbər Sabir Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə "Molla Nəsrəddin", "Dəbistan" (1906-1907), "Məktəb" (1911-1920) adlı jurnallarda alovlu satirik və uşaq psixologiyasını mükəmməl bilən mahir sənətkar kimi şərəfli fəaliyyət göstərmiş, maarif, məktəb, gənc nəslin təlim-təربiyəsi haqqında nadir sənət inciləri yaratmışdır.

M.Ə.Sabirin təşəbbüsü ilə 1906-cı ilin may ayında Şamaxıda qiraətxana-kitabxana açılmış, bu təntənəli açılış mərasimində Sabir "Elm" adlı şeirini oxumuşdur. Abbas Səhhət, Teymur ağa Xudaverdiyev, Abbas Minasazov, Nəcəf Sadıqov, Əli İsmayılov çıxışlarında Sabirin kitabxana açılmasında şərəfli fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmiş, onu "qayğıkeş", "tələbkər", "Vətənpərvər" və "əməksevər" müəllim adlandırmışlar.

Görkəmli maarif xadimi Cəmo Cəbrayılbəyli Mirzə Ələkbər Sabirin elmin, maarifin, əməksevərliyin, vətənpərvərliyin, dostluğun, səmimiyyətin, azadlığın və xoşbəxtliyin carçısı olduğunu rəsmi sənədlər əsasında göstərmişdir.

M.Ə.Sabir gənc nəslin təlim-təربiyəsində teatrın fəaliyyətini yüksək dəyərləndirmiş, teatrı "Ayineyi-ibrət" adlandırmış, Nəcəf bəy Vəzirovun "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" komediyasını tamaşaya qoydurmuşdur.

Mirzə Ələkbər Sabirin "Yeni məktəb" (1909), "Birinci il" (1907), "İkinci il" (1908) dərsliklərində "Cütcü", "Qarğa və tülkü", "Yaz günləri", "Uşaq və

buz", "Ağacların böhsü" kimi zəngin təlim-tərbiyəvi və bədii-estetik mahiyyətli şeirləri dərc olunmuş, şagirdlərin müttaliəsinə verilmişdir.

Professor Abbas Zamanov "Sabir və mütəfəkkirləri" adlı kitabında (1973) Sabirin zəngin pedaqoji-metodik görüşləri haqqında görkəmli mütəfəkkirlərin, ziyalıların, elm və mədəniyyət xadimlərinin fikirlərini və mülahizələrini vermiş, akademik Həmid Araslı şairin pedaqoji fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir.

Pedaqoji görüşləri zəngin tərbiyəvi mənbə olan Sabir gənc nəslin Vətənə və xalqa məhəbbət ruhunda tərbiyə edilməsini, onlara yüksək insani sifətlərin aşılanmasını müqəddəs və şərəfli vəzifə adlandırmış, bu sahədə səmərəli mübarizə aparmışdır.

Nizami, Füzuli, Vazeh, Axundov, Zakir, Şirvani kimi dahi sənətkarların təlim-tərbiyə yolunda müqəddəs ənənələrini davam etdirən Sabir xalqın maariflənməsinə imkan verməyən mürtəce qüvvələri kəskin satira atəşinə tutmuş və ifşa etmişdir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas və maarif xadimi Firidun bəy Kəçərli yazırdı: "Sabir əsrimizin ən müqəddəs və xoştəb şairlərindən birisidir. Onun yazdığı şeirlərin çoxu açıq və sadə ana dilində olub, məişətimizin eynini göstərməyə görə əzbər öyrənilir. Sabir güldürə-güldürə ağıladır və ağılada-ağılada güldürür".

Mirzə Ələkbər Sabirin "Bakı fəhlələrinə" adlı şeirində həyat həqiqətləri poetik dillə çox parlaq, inandırıcı və təsirli verilir, oxucuya gözəl bədii-estetik keyfiyyətlər aşılayır. Işıqlı gələcəyə böyük inam bəsləyən nikbin şair Sabirin yaradıcılığında cəhalətə, fanatizmə, köhnə məktəbin faydasız üsullarına, yalançı müdarris mollalara, axundlara nifrət yağdırılır. Ona görə ki, feodal-burjua cəmiyyətində istismarçıların, saxta müsəlman ruhanilərinin və burjua ziyalıların insanlığı zülmkarlıq, fitnəkarlıq və soyğunçuluq olmuşdur.

Mirzə Ələkbər Sabir öz yaradıcılığında göstərir ki, mütərəqqi tərbiyə insanı kamilləşdirir, onun istedadını aşkarlayır, vətənpərvərlik, əməksevərlik, humanizm ruhunda yetişdirir. İnsan tərbiyə prosesində qazandığı biliklə ətraf mühiti dərk edir, elmini zənginləşdirir. Mirzə Ələkbər Sabir yazır:

Tərbiyə elmsiz deyil məqbul,
Elm ilə olur hüsuli-izzət,
Elm ilə olur nüfuzi-millət!

"Millətin pişvası tərbiyədir" deyən sənətkar gənc nəslin dünyagörüşünün formalaşmasında və mənəvi inkişafında təhsili və elmi qüvvətli silah adlandırır, məktəbdə şərəfli öyrədilməsinin zəruriliyini göstərərək deyir:

Oxuyun, millətin nicatı olun!
Ta əbəd bəisi-həyatı olun!

Sevimli müəllimi Seyid Əzim Şirvaninin xalq məktəblərinin sayını artırmaq, şəbəkəsini genişləndirmək "Üsuli-cədid" məktəbini təbliğ etmək, müəllim əməyini dəyərləndirmək üçün müqəddəs kəlamlarını davam etdirən M.Ə.Sabirin pedaqoji görüşləri çox zəngindir. Onun "Təhsili-elm", "Bilməmə nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan?", "Ata nəsihəti", "Nəçin məktəbə

rəğbatim olmayır?", "Millət şərqisi" kimi şeirlərində pedaqoji görüşləri ətraflı bədii ifadəsini tapır, məktəbə, maarifə, elmə məhəbbəti tərənnüm edir.

Dünyəvi təhsilin tərəfdarı M.Ə.Sabir təlimin ana dilində aparılmasını, əsaslı öyrənilməsinə təhsil probleminin zəruri vəzifəsi sayır, türk, ərəb, fars, rus dillərinin öyrənilməsinə yüksək dəyərləndirir. Ona görə ki, bu dillər vasitəsilə dünyəvi elmlərin səmərəli öyrənilməsinə gözəl dərk edir.

Mirzə Ələkbər Sabirin ədəbi irsində qadın hüququnun müdafiəsinə, ananın müqəddəs tərbiyəçi olmasına, qayğıkeş, tələbkər, ailəyə məhəbbətli olmasına yüksək qiymət verilir. Ananın elmi, savadlı, əməksevər, ədəbli, ağıllı, mərifətli, zərif, incə, saf əxlaqlı olması, həm də bu əxlaq keyfiyyətləri öz övladına aşılanması şairin yaradıcılığında əsaslı təbliğ olunur. Bu baxımdan "Ana bəzəyi" adlı şeiri gözəl təsir bağışlayır. Şair qızların təhsil almalarına, onlara yüksək əxlaq keyfiyyətlərinin aşılanmasına çox səmərəli qayğı göstərilməsini vurğulayır.

Mirzə Ələkbər Sabir müəllimlər qurultayında qızların təhsilinə qiymət veriləcəyinə böyük inam bəsləyərək yazırdı:

Təşkil edəcəklər kişilər məktəbi-nisvan,
Qızlar oxuyub cümlə şərəfdar olacaqlar!

Mirzə Ələkbər Sabir xalq müəllimlərini maarif cəbhəsinin döyüşçüləri adlandırmış, onların məşqlərini artırılmasını göstərmiş və müəllimlərin dili ilə demişdir:

Biz niyə məktəbi, təhsili-ülumi sevirik,
Çünki məktəb adına bizdə xəyanət yoxdur!

Professor Əziz Şərif yazmışdır: "Sabir Bakıda müəllim işləyərkən (1910-1911) yazdığı şeirlər çox tərbiyəvi mahiyyətli olduğuna görə dərsliklərdə verilmişdir". Dahi mütəfəkkir Mirzə İbrahimov "Böyük şairimiz Sabir" adlı kitabında yazırdı: "Sabirin sənəti yaşayır, həm də bizim üçün böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti olan zövq mənbəyi kimi yaşayır. Sabir ölməz sənətkardır. Yüz illər keçsə də o, ədəbiyyatımız üçün bir örnək olaraq qalacaqdır. Azərbaycanın yeni nəsilləri onun böyüklüyünü, yaradıcılıq cəsarəti haqqında düşünərkən iftixarla bu sözləri xatırlayacaqdır: "Bənzərəm bir qocaman dağa ki, dəryada durar!".

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev ədəbiyyat və mədəniyyəti xalqımızın milli sərvəti və intellektual mülkiyyəti adlandıraraq yazmışdır: "Azərbaycan xalqının milli sərvəti və intellektual mülkiyyəti, eyni zamanda, Azərbaycan ədəbiyyatıdır, mədəniyyətidir. Bunu yaradanlar bizim xalqın dahi insanlarıdır". Bu dahi insanlardan biri də xalq şairi Mirzə Ələkbər Sabirdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Mirzə Ələkbər Sabirin 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında verdiyi sərəncamda da şairin dahi sənətkar olduğu bir daha təsdiqlənir.

Sərəncamda Mirzə Ələkbər Sabir "Böyük Azərbaycan şairi, bədii-ictimai fikir tarixində yeni ədəbi məktəbin bəsnisi, görkəmli maarifpərvər, söz ustası" adlandırılmış, milli mədəniyyətimizin inkişafına misilsiz töhfələr verən dahi sənətkarın 150 illik yubileyinin təntənəli surətdə keçirilməsini təmin etmək qərarına alınmışdır.

ƏRUZ VƏZNİNDƏN DÜZGÜN İSTİFADƏ EDƏK

Əkrəm CƏFƏR,
professor

90-cı illərin əvvəlləri idi. Mən "Ana sözü" jurnalında (İndi "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi") işləyirdim. Siyasi hadisələr imkan vermirdi ki, mətbuatda, efrədə, ekranda indiyədək deyilməmiş fikirlər deyəlsin, açıqnamış səhifələr açılsın. Bizim jurnal Təhsil Nazirliyinin aylıq orqanı olmaqla dil və ədəbiyyatımızın tədrisi və təbliği yolunda çalışırdı. Fikirləşdik ki, klassik ədəbiyyatımızda dinlə bağlı çox mətləblər var ki, üstüörtülü qalıb. İstər orta, istər ali məktəblərdə onlar elə-belə yola verilib. İndi məqamdır, mütəxəssisə müraciət edək və köməkləşib ədəbiyyat müəllimlərimizə yeni söz deyə bilək. Rubrikamızın adını müəyyənləşdirdik: "Klassik irsimizi öyrənirik". Həmin rubrikada nələri görmək, oxumaq, oxutdurmaq istəyirdik, müəyyənləşdirdik. Sonra məsciddən akademiyyayadək müxtəlif şəxsiyyətlərə müraciət etdik. Heç nəyə nail olmadıq. Dini bilən ədəbiyyatı, ədəbiyyatı bilən isə dini bilmədi... Nəhayət, professor Əkrəm Cəfərin qapısını döydük. Niyətimizi bilib sevindi. "Savabdır bu" – dedi. Yörəgün, xəstə canı ilə müəllimlərimizə kömək edəcəyinə söz verdi.

Səhəri gün zəng vurub işə başladığımı dedim. Elə həmin həftə ilk məqaləni öz əlyazmasında redaksiyaya göndərdi: "Əruz vəznindən düzgün istifadə edək".

Deyim, sən saydığını say, gör fələk nə sayır. Məqaləni dərc edə bilmədik. Çünki bir neçə günün içində hər şey alt-üst oldu; ədəbiyyatımızın ağsaqqalı, əruzumuzun təəssübkeşi, füzulüşünas, nizamişünas, xəyyəməşünas, cavidşünas, poliqlot, 86 yaşlı professor Əkrəm Cəfər dünyasını dəyişdi. O zaman 1991-ci il iyulun ilk günləri idi. Biz jurnalda nekroloq, mənim "Bu görüş necə görüş" adlı məqaləmi, oğlu Sokraun "Mənim atam" elegiyasını və sonda N. Gəncəvinin anadan olmasının 450 illiyi məqamına düşməsi ilə əlqələndirərək onun "Nizaminin heykəli önündə" adlı şeirini dərc etməyi planlaşdırdıq. Nə yazıq ki, ölkənin həyatında baş verən siyasi dəyişikliklər jurnalımıza da təsirsiz ötüşmədi. 1991-ci ilin yayında çap olunacaq nömrəni oxuculara 1993-cü ildə (№1-6) çatdırma bildik. Əlahəzrət Zaman istədiyini etdi.

İndi – illərlə sonra mərhum professorun məqaləsini nöqtəsinə, vergülünə toxunmadan "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalının oxucularına təqdim edirəm.

Əsmər Bədəlova,
AMİ-nin müəllimi.

Klassik ədəbiyyat və əruz. Onlar ayrılmaz surətdə bir-birinə bağlıdır. Hər ikisi mədəniyyətimizin ən dəyərli rüknləridir. Bəli, əruz ədəbiyyatımızın ilk gündüzdən şeirlə əl-ələ getmişdir. Bunların hər ikisi müəyyən və müstəraq qanunlara malikdir. Bu müstəraq qanunlar dilin qısa və uzun hecaları ilə yaradılır. Uzunlu qısaltmaq və qısanı uzatmaq bədii oxu prinsiplərini pozur. Şeirə vəzninə də, mənasına da ziyan vurur.

Əruz vəznində yazılmış şeirdə hecaların uzun-qısa prinsipləri şeirin bədiiyyətinə xidmət edir. Bədii oxuda uzun heca uzun, qısa heca qısa tələffüz edilməlidir. Burada xanəndənin işi ilə bədii oxunun işi eyni deyildir. Xanəndənin oxumasında musiqinin iştirakı hecaların çərçivəsindən kənara çıxıb bilər. Uzun heca qısa, qısa heca uzun deyilə bilər. Bu əməliyyədə müxtəlif tələblər iştirak edir. Dildə uzun və qısa hecalardan başqa ikiqat uzun hecalar da olur.

Uzun heca iki növ olur:

-Qapalı, yəni samit səslə bitən heca. Bunda ciddi bir şərt var; hecanın içində zəruri olan sait qısa olmalıdır. Yəni bu heca qapalı olmalıdır.

-Uzun heca açıq olsa, onda heca uzun saitle bitir. Məsələn: əs-la, a-hu, a-cu, dil-cu, Mu-sa, İ-sa, sə-mi-mi...

Bu əməliyyədə bir qanun iştirak edir: misranın ortasında ikiqat uzun heca olsa, o, parçalanır. İkiqat uzun hecanın sonu onu izləyən sonrakı heca ilə birləşir. Məsələn, Füzulinin cəfadən yar usanmazımı misrasının bədii oxusunda yAr ikiqat uzun hecası yA-rusanmazımı kimi oxunmalıdır. Belə olmasa, hecanın ikiqat uzunluğu aradan çıxar, bədii oxuya xələl gələr. Vəznin tələb etdiyi bədii qanunlar. Mən bu əməliyyatı Zeynəb Xanlarovanın oxusunda diqqətlə izləmişəm və görmüşəm ki, usta xanəndənin oxumasında "r" səsi eşidilməyən kimidir.

Bədii ədəbiyyatımızda vəznin müxtəlifliyi mühüm rol oynayır. Əruz vəznə başqa, heca vəznə başqa keyfiyyətdir. Heca vəznli şeirin bədii oxusunda hecaların uzun-qısalığı mühüm rol oynayır. Heca vəznə arifmetikaya, əruz vəznə ali riyaziyyata oxşayır; birincisində əsas prinsip və ya tələb misrada hecaların sayındadır, misralarda hecaların sayı bərabər olanda tələb ödənilir.

Əruzda vəznin tələbinə görə eyni şeirdə misralarda hecaların sayında ixtilaf, artıq-əskiklik olur. Məsələn, rəməl, müctəss, xəfif bəhrlərində misraların sonunda təfilələr fə"lün, fə"ilün, fə"lan, fə"ilan şəkillərində ola bilər. Bununla vəzn pozulmaz. Son təfilə ikihecalı, üçhecalı da, son heca qısa saitle də, uzun saitle də, fə"ilün, fə"ilün, fə"lün, fə"lan da ola bilər. Bu, şeir vəzninin növünü dəyişməz, növün variantını dəyişər. Lakin bununla bəhr və növ başqalashmaz və şeirin bədii oxusuna ziyan gəlməz. Belə variant fərqlərini müəllim tədris prosesində izah edir.

Bu yaxınlarda televizorda "Sabir gecəsi" kecirildi. Sabirin ondan artıq şeiri oxuyanlar tərəfindən dinləyicilərə çatdırıldı. Mən klassik şeirimizin bu sabirəncilərini diqqətlə izlədim. Bir şeirdə də nöqsansızlıq görmədim. Hər ifaçının, daha doğrusu, ifaçıların oxusunda az-çox, böyük-küçük nöqsan, böyük şairin xoşuna gəlməz qüsurlar var idi. Bunları bir-bir göstərib izah

etmək üçün bir kiçik məqalə imkan vermir. Gələcəkdə, şübhə yox ki, bu mövzuda danışmaq, yazmaq lazım gələcək.

Burada hələlik "Ana sözü" jurnalının bu gözəl və faydalı təşəbbüsünü təbrik və təqdir etmək lazımdır. Buna söz ola bilməz ki, yalnız məqalələr vasitəsilə deyil, tədris illərində də böyük, zəngin, gözəl klassik ədəbiyyatımızı layiqincə öyrənməliyik. Yəni yalnız məna və məzmunca deyil, forma və estetik cəhətdən də bu böyük milli sərəvətimizi yaxından öyrənib mənimsəməliyik.

Mən ötən vaxtlarda on il Moskvada yaşadım, oxudum, işlədim. İnstitutumuzun təmayülünə görə Moskva orta məktəblərində dərslərdə oturdum. Şahid oldum ki, məsələn, Puşkinin, Lermontovun, Nekrasovun və digər rus klassiklərinin əsərlərini yalnız müəllimlər deyil, şagirdlər də gözəl oxumağa nə qədər diqqət və fikir verirlər. Nə qədər sevirilər və sevdirirlər.

Bizim poeziyamız rus poeziyasından zəngin və böyükdür. Şairlərimiz Xaqani, Nizami, Qövsü, Saib, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Seyid Əzim, Vaqif, Vidadi, Zakir, Sabir, Cavid, Müşfiq, Səməd və başqaları bizim üçün nə böyük, nə zəngin poetik irs qoyub getmişlər! Bunun qədrini bilməyə, hərtərəfli öyrənməyə və gələcək nəsillərə çatdırmağa borclu yuq. Bu borcu layəqətlə ödəmək üçün əruza bir elm kimi bələdlik dərəcəsi olmalıdır.

24.06.1991.

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ

Jurnalımıza 2011-ci il üçün abunə yazılışı davam edir.

Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı

firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24
2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96
4. "Qaya". Ünvan: Akademik H.Əliyev küç, 82 "q"; telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

Ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblər: tədris metodikası, iş təcrübəsi

ƏDƏBİ-BƏDİİ MATERİALLARIN ŞƏRHİNDƏ VƏ OBRAZLARIN ŞƏCİYYƏLƏNDİRİLMƏSİNDƏ ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜYÜN NƏZƏRƏ ALINMASI

Şəmistan MİKAYİLOV,
pedaqoji elmlər doktoru, professor,
Asya BƏKİROVA,
pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra böyüməkdə olan gənclərin şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasına daha böyük qayğı göstərilir və bu məsələ qarşıya xüsusi vəzifə kimi qoyulur. 1999-cu ildə ümummilli liderimiz H.Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq olunan və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməkdə davam etdirilən «Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı»nda deyilir: «Uşaq, şagird və gənclərin şəxsiyyətinin formalaşdırılmasını, yüksək mənaویyyətli şəxsiyyət yetişdirilməsini təmin edən Milli Təbiiyyə Proqramını hazırlamaq və həyata keçirmək».

Göründüyü kimi, adamların şəxsiyyət kimi formalaşdırılması ölkəmizdə dövlət siyasətinin çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən tərkib hissəsidir. İslahat Proqramında bu mühüm cəhətin həyata keçirilməsi istiqamətində görülməli işlər də müəyyənləşdirilərək konkret şəkildə göstərilir: «Milli tariximizin, mədəniyyətimizin, adət və ənənələrimizin dərinəndən öyrədilməsinin və gənclərdə vətənpərvərlik hissəninin təbiiyyə edilməsinin vacibliyi nəzərə alınmaqla, humanitar və sosial-iqtisadi fənlərin strukturunu və məzmununu müəyyənləşdirmək, onların tədrisi və tədqiqinin yeni konsepsiyasını hazırlamaq, humanitar və sosial-iqtisadi fənlər üzrə dərslərlərin müsabiqə əsasında hazırlanmasını təşkil etmək».

«İslahat Proqramı»nda vəzifə kimi yerinə yetirilməsi vacib olan məsələlər məktəblərin şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasının bir tərəfidir, nəticə deyil, demək olar ki, işin başlanğıcıdır, əsasıdır. Lakin müəyyənləşdirilmiş strukturun və məzmunun şagirdlərə, eləcə də ümumiyyətlə, dinləyiciyə düzgün çatdırılması az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu, deyilənlərin həyata keçirilməsi prosesidir, işin praktik tərəfidir, nəticə də bununla məlum olur. «İslahat Proqramı»nda göstərilən ümumi vəzifələr həyata keçirilmə prosesində, əgər demək mümkündürsə, şəxslərin, hər bir təlim fənninin spəşif xüsusiyyəti diqqəti çəkir, qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq işində spəşif xüsusiyyətin mühüm rol oynadığı aydınlaşır.

Gəncliyin şəxsiyyət kimi formalaşdırılması işində ədəbiyyat tədrisinin üzərinə daha ciddi vəzifə düşür. Belə ki, ədəbiyyat həyat hadisələrinin obrazlı inkişasıdır. O, həyat hadisələrini surətlər vasitəsilə əks etdirir. Surətlər arasında da insan surəti önəm daşıyır, diqqəti daha çox cəlb edir.

Milli mədəniyyət, tarix, adət-ənənə, maddi varlıqlar və mənəvi keyfiyyətlər, surətlər bilavasitə ədəbi surətlərdə təəssüm etdirilir. Bütün bunlar ədəbiyyat dərslərində açılaraq şagirdlərə aşılanmalıdır. Şagirdləri deyilənləri mənimsəməyə

psixoloji cəhətdən hazırlamaq, onlara maraq yaratmaq üçün mövcud imkanlardan istifadə etmək müəllimindən dərin bilik və pedaqoji ustalığa tələb edir.

Ədəbi-bədii materiallar üzərində şəxsiyyətyönümlü iş apararkən, şagirdlərin yaş mərhələlərində psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, ədəbi material ona uyğun izah edilməlidir. Orta yaş mərhələsi, əsasən, V-IX sinifləri əhatə edir. Bu mərhələdə daha çox kiçik həcmli parçalar – insanların fəaliyyət göstərdikləri, şagirdlərin müşahidə etdikləri təbiət gözəlliklərinə həsr olunmuş ədəbi nümunələr, məsələn, S.Vurğunun «Bənövşə» şeiri üzərində düşündürülər (respublikanın təhsil sahəsində aparılan islahatla əlaqədar olaraq, təlim materiallarının məzmununda dəyişikliyin aparılması da zəruridir. Hazırda fənn kurikulumları üzərində iş aparılır. Bu baxımdan da, mövcud proqram materialları ilə məhdudlaşırıq). Təbiət gözəlliklərindən şairin necə təsirləndiyi şagirdlərin nəzərinə xüsusi çatdırılır. Bənövşənin ayrı-ayrı əlamətlərinin sözlə ifadəsi üzərində söhbət aparılır: «Yazın novbarısan bizim diyarda» misrasından aydın olur ki, yazda (bahar) ilk bitən, yəni, nəzərə çarpan çiçəklərdən biri bənövşədir. «Qıvrım tellərini sana, bənövşə», «Boynunu kəc burma...» ifadələri onun formasını bildirir, «Sənin hüsnünlə təbiət gələcək cana, bənövşə!» ifadələri ilə onun təbiətə xüsusi gözəllik verdiyi bildirilir.

Təbiət haqqında, yaxud, şagirdlərin yaşadığı mühitlə bağlı lirik parçalar üzərində iş aparmaqla, hər bir detalları şagirdlərin fikir obyektinə çevirməklə, onlarda təbiətə sevgi yaratmaqla, cisim və hadisələrin mahiyyətini tədrici yolla dərk etdirməklə məktəblilər mənəvi cəhətdən zənginləşdirilir ki, mənəvi zənginlik «şəxsiyyət» anlayışının şortlaşdığı keyfiyyətlərdəndir.

V-IX siniflərdə sifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, xüsusilə lirik növlər; Əhməd Cavadın «Azərbaycan, Azərbaycan», Qabilin «Vətən», Bəxtiyar Vahabzadənin «Şahidlər», Hüseyn Arifin «Analar», Xəlil Rza Ulutürkün «Oğlum Təbriz», Abbas Səhhətin «Yay səhəri», Səməd Vurğunun «Ceyran» və s. kimi ədəbi nümunələr üzərində iş aparmaq şagirdlərin mənəvi zənginliyinə, onların gələcəkdə şəxsiyyət kimi formalaşmalarına müsbət təsir göstərir. Belə lirik əsərlər digər siniflərin də təlim materialları arasında var. IX sinifdə öyrədilməsi nəzərdə tutulan Əhməd Cavadın «Göy göl», Cəfər Cabbarlıın «Ana», Səməd Vurğunun «Mən tələsmirəm», Süleyman Rüstəmin «Təbrizim», Xəlil Rza Ulutürkün «Mənim dilim», Bəxtiyar Vahabzadənin «Latın dili», Məmməd Arazın «Bu gecə yuxumda Arazı gördüm», Cabir Novruzun «Sağlığında qiymət verin insanlara» və s. kimi əsərlər insanların mənəvi aləminin zənginləşməsinə müsbət təsir göstərən lirik nümunələrdəndir. Əlbəttə, bunların hər biri üzərində mövzusu baxımından iş aparılmalı, şagirdlər müstəqil işlədilməli, hər ifadə üzərində düşündürülməli, mənası dərk etdirilməlidir. Bütün bunlar kompyuterin müşayiəti ilə həyata keçirilməlidir. Qeyd etmək lazım gəlir ki, elə lirik parçaların izahında kompyuter böyük imkanlara malikdir. Həmin imkanlardan məqamında istifadə etmək isə müəllimin ustalığından asılıdır. Məsələn, həmin sinifdə şagirdlər Xəlil Rzanın «Mənim dilim» şeiri üzərində işlədikən, müəyyən suallar vasitəsilə şeirin məzmunu ilə daha sıx bağlı olan və müstəqil fikir tələb edən misraların mənası barədə düşündürə bilər.

«Bənövşə» və «Mənim dilim» şeirləri də lirik parçalardır, lakin lirik məzmun başqadır, şeirin birində təbiət gözəlliyi, bir çiçəyin şair qəlbinə göstərdiyi təsir, digərində isə şairin doğma ana dilinə olan sevgisi ifadə olunur. Yaxud da, Abbas Səhhətin «Vətən» şeirində vətən məhəbbəti ön plana keçir. Bu baxımdan lirikanın mövzu dairəsi çox genişdir. Proqram materialları da mövzu zənginliyi etibarilə rəngarəngdir. Hamısında insanın hiss-həyəcanı ifadə olunur. Təlim prosesində əsas məqsəd bu hissələri duymaq, dərk etməkdir. Bu isə olduqca vacib məsələdir, şəxsin şəxsiyyət kimi formalaşması üçün çox mühüm amildir. Təbiət və cəmiyyətdəki, insan hissələrindəki zənginliyi başa düşmək mənəvi keyfiyyətdir. Belə mənəvi keyfiyyətlərə malik olmayan adam şəxsiyyət sayıla bilməz.

Bu və ya digər lirik əsərdə hiss-həyəcanı şagirdlərə yaşatmaq isə əsər üzərində işə necə başlamaq, hansı təlim texnologiyalarından yerli-yerində, məqamında istifadə etməklə şərtləyir.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, lirik əsərlər üzərində işə, bir qayda olaraq, nümunənin – lirik parçanın ifadəli oxusuna müəllimin oxusu ilə başlamaq lazımdır. Bu oxu əsərin – şeir parçasının oxusunu (vəznini), bölgü sistemini, qafiyə quruluşunu, lirik məzmununu başa düşmək üçün olduqca zəruridir. Müxtəlif insan hissələri (vətənpərvərlik, sevgi, istək, intizar, həsrət, vüsal, məhəbbət, nifrət, təəssüf, istehza və s.) dinləyiciyə ancaq oxu vasitəsi ilə çatdırıla bilər. Buna görədir ki, şeir, sənət mücahidləri bədii əsərin, xüsusilə nazım əsərlərinin düzgün oxusuna çox böyük önəm vermişlər. Görkəmli lirik şair Məhəmməd Füzuli qitələrinin birində şeiri düzgün oxumağı bacarmayan adamlara qarşıq edərək yazır:

Binəsib olsun nəimi-xüldən ol zift kim,

Namülayim ləhcəsi mövzunu namövzun edər.

Tişeyi-ləfzi binayi-nəzmi viran cılayıb,

Süst küfləri fəsatət əhlini məğbun edər.

Müxtəəsər şəkildə deyilənlərdən aydın olur ki, hər hansı yazını düzgün oxumaq, müsahibi dinləməyi bacarmaq, onu başa düşmək, yumşaq danışmaq kimi əlamətlər mənəvi keyfiyyətdir. Belə mənəvi detallara malik olmayan şəxs şəxsiyyət kimi formalaşma bilməz. Eyni zamanda, V-IX siniflərin ədəbi materiallarının lirik məzmununu dərk edərək, bədii əsəri qiymətləndirməkdə çətinlik çəkar. Şagirdlərin bədii nümunələr üzərində deyilən istiqamətdə işlədilməsi şəxsiyyətyönümlü təhsil probleminin əsas komponentlərindəndir.

X-XI siniflərdə təlim məqsədilə təqdim olunan ədəbi-bədii materiallar üzərində şəxsiyyətyönümlülük baxımından aparılan iş daha mürəkkəb xarakter alır. Bu, bir tərəfdən verilən materialın məzmunu, digər tərəfdən göstərilən mərhələdə oxuyan şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və anlay səviyyələri ilə bağlıdır. Həmin siniflərdə əsas pillədə öyrədilənlər dərinləşdirilərək inkişaf etdirilir və ədəbiyyat tarixi kurs şəklində tədris edilir. Ədəbiyyat tədrisinin bu mərhələsində ədəbi materiallar üzərində müxtəlif istiqamətlərdə iş aparmaq tələb olunur. İnsan tərbiyəsinə – şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmalarına: daha qüvvətli təsir göstərən sənətkar şəxsiyyətlərinə, bədii obrazlarına rast gəlinir. Bu baxımdan da X-XI siniflərdə öyrədilməsi nəzərdə tutulan ədəbi-bədii materiallar arasında gənclərin şəxsiyyət kimi formalaşmalarına nümunə ola biləcək faktlar var. Müxtəlif xarakterli mövzuları şəxsiyyətyönümlülük baxımından təhlil etmək, şəxsiyyət amilini ön plana çəkmək müəllimdən elmi səriştə və pedaqoji ustalığa tələb edir.

Göstərilən siniflərdə ədəbi hadisələrin verilməsində tarixi xronologiya (ardıcılıq) əsas götürülür. Hər hansı tarixi dövrün səciyyəsi o dövrdə fəaliyyət göstərən ədəbi simalar, onların şəxsiyyəti, birinin digərinə yaradıcılıq təsiri, təsvir olunan hadisələrdən çıxarılan müasir nəticə dərs prosesində aydın dillə izah olunmalı və şagirdlərdə şəxsiyyətin mənəvi aləmi, xarakter bütövlüyü barədə təsəvvür yaradılmalıdır. Bu da müəllimin nəzəri-filoloji hazırlığı, eləcə də təcrübəsi olmadan mümkün deyil. Məsələn, X sinifdə «XIII-XIV əsrlərdə ədəbiyyat» mövzusunda həsr olunmuş dərsdə dövrün səciyyəsi barədə söhbət açılır, bu zaman kəsiyində Marağalı Əhvədi, Əssar Təbrizi, Arif Ərdəbili, Qazi Bühranəddin, İmadəddin Nəsimi kimi söz sənətkarlarının fəaliyyət göstərdiyi deyilir. Adları göstərilən şairlər arasında Nəsiminin yaradıcılığı barədə daha ətraflı söhbət aparılması tələb olunur. Bu, təsadüfi deyil. Nəsimi yaradıcılığı yaşadığı dövrdə cərəyan edən ictimai hadisələrlə əlaqədardır ki, bu da onun şəxsiyyəti ilə bağlıdır.

Mənbələrdən aydın olur ki, XIII-XIV əsrlərdə humanizm ideyaları getdikcə qüvvətlənir, insanla Allah, kainat arasında olan vəhdət, insanın ilahiləşdirilməsi ideyası yuxarıda adı göstərilən şəxsiyyətlərin əsərlərində bədii ifadəsini tapır. Humanizm ideyası Azərbaycan intibahının hürufilik mərhələsində özünü daha bariz

Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığının tədrisinə keçərkən, Suraxanı rayonu 275 nömrəli məktəbin X^a sinfində müəllim şairin həyatı haqqında məlumatı şagirdlərə dərslərdə verilən mətn əsasında çatdırdı. X^b sinfində həmin müəllim bizim hazırladığımız (dərslük materialına bəzi faktlar əlavə etməklə) zənginləşdirilmiş mətn üzrə məlumat verdi.

Hər iki sinfin növbəti ədəbiyyat dərslərində aşağıdakı suallar əsasında müxtəlif sorğu aparılması tövsiyə edildi.

1. Məhəmməd Füzuli gəncliyində şairlik təxəllüsünü nə üçün tez-tez dəyişdiyini deyir?

2. «Füzuli» sözünün mənası nədir, şairin onu özünə təxəllüs götürməsində məqsədi nə idi?

3. Şair gələcəyini necə görmək arzusunda idi?

4. Füzuli müasiri olan şairlərlə özünü necə müqayisə edirdi?

5. Füzuli yaradıcılığının geniş yayılmasına dair nə deyə bilərsiniz?

6. Ədəbiyyatda Füzuli tilsimini necə başa düşürsünüz?

Hər iki sinfdə göstərilən suallar ətrafında müsahibə aparıldı. İrəli sürülən metodik mülahizə nəzərdən keçirildi və ümumiləşdirildi. Eksperimental sinfdə inteqrasiya yolu ilə hazırlanan mətn şagirdlərin marağına səbəb olduğu, işgüzar canlanma yaratdığı aydın müşahidə edilirdi, bu da öz ifadəsini suallara cavabda tapırdı. Fikir aydınlığı üçün bəzi suallara alınan cavabları müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirmək lazımdır.

I suala (bax...) kontrol sinfdə oxuyan şagirdlər ümumi şəkildə («xoşuna gələnini axtarırdı») cavab verdikləri halda, X^b – eksperimental sinfdə oxuyan şagirdlər daha konkret, müəllimin izahından öyrəndiklərinə uyğun «Məhəmməd Füzuli bu təxəllüsü götürməmişdən əvvəl – gəncliyində müxtəlif imzalarla (təxəllüs) gözəl şeirlər yazmışdır. Onun şeirləri xoşagələn olduğundan başqaları da həmin imzaları götürərək ona şərik çıxırdılar. Füzuli özünü bu şərtlərdən xilas etmək üçün başqalarının xoşuna gəlməyəcəyini güman edərək «Füzuli» təxəllüsünü (füzül – uzunçu, zəhlətökən mənasındadır) götürür».

Yaxud, dördüncü suala (bax...) kontrol sinfdə oxuyan şagirdlər «Füzuli özünü müasiri olduğu başqa şairlərdən daha qüvvətli şair hesab edir» cavabını verdikləri halda, eksperimental sinif şagirdləri, qitədə deyildiyi kimi, Füzuli sənət meydanında özünü pəhləvana bənzətdiyini, başqalarını isə «uşaq» adlandırdığını deyirlər ki, bu da qitədə istifadə edilən məcaz növünün başa düşüldüyünü göstərir.

Sonuncu sualın kontrol sinfdə başa düşülmədiyini aydınlaşdır.

Təcrübə göstərir ki, inteqrasiya yolu ilə tərcümeyi-hal materialını görkəmli şəxsiyyətlərin – ədiblərin, alimlərin, aqıl adamların deyimləri ilə zənginləşdirdikdə dərslər elmilik, emosionallıq hopur, şagirdlərin düşüncələrinə, müəyyən məsələlər ətrafında yaranan suallara cavab axtarmalarına şərait yaranır. Məsələn, nümunə kimi, yuxarıda verilən məlumatı dinləyən şagird (yaxud, hər hansı şəxs) düşünür: «Füzuli» sözünün mənası nədir? Şairin bu təxəllüsü götürməkdə məqsədi nə idi? Milliyyətçə fars olan gözəl Füzulidən nə tələb edirdi? Ədəbiyyatın Füzuli tərəfindən tilsimlənməsi nə deməkdir? Belə suallar şagirdləri işə təhrik edir, axtarışa istiqamətləndirir.

İnteqrasiyadan istifadə etməklə, dərslərdə verilən tərcümeyi-hal materialını zənginləşdirmək məqsədilə fakt seçərkən onun məzmununu, kim tərəfindən deyildiyi nəzərə alınmalıdır. Yuxarıda verilən bir nümunədir və təxminidir. Tərcümeyi-halın təlim materialı kimi öyrədilən hər bir ədəbi simanın həyat yolu ilə əlaqədar maraqlı faktlar var. Əsas məsələ deyilən prinsipin nəzərə alınmasıdır. Şagirdlərin nəzərinə əlaqədar faktlar, fikirlər çatdırılmalıdır ki, dərslərdə verilən mətnin məzmununa uyğun olsun, dinləyicinin diqqətini cəlb etsin, ədəbi simanın şəxsiyyəti, ədəbiyyatdakı mövqeyi haqqında aydın təsəvvürün yaranmasına kömək göstərsin, bunlarla yanaşı, şagirdlər ondan nəticə çıxarsınlar. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadənin bioqrafiyasına həsr olunmuş dərslərdə onun realist yazıçı, xüsusilə kiçik hekayə ustası olduğu deyilir,

ədəbiyyatımızın inkişafında böyük rol oynadığı söyünür (əlbəttə, müəllim tərəfindən), şagirdlərin hafizəsində bu fikrin möhkəm iz buraxması üçün görkəmli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun aşağıdakı fikirləri deyilir:

«Dünya Şərqi poeziyasının nəhənglərini çoxdan tanıyır... Bədi təfəkkürün nəsr forması Şərqi yazılı ədəbiyyatında xeyli gec meydana gəlmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə türkdilli xalqların ədəbiyyatlarının yaratdığı nəsrə çox mühüm bir simadır. O, müasir realist yazı üslubunun, müasir nəsr formalarının banilərindən biridir. Heyrətli yığcamlıq, sadəlik və qüvvət onun nəsrinin əsas xüsusiyyətləridir. Bunu biz «Danabaş kəndinin əhvalatları» povestində, bir silsilə hekayələrində, xüsusən kamil formaya malik olan «Poçt qutusu», «Kişmiş oyun» kimi hekayələrdə duyuruq. Bax, hekayəni bu cür yazırlar! Komediya, faciə və dram ünsürlərini üzvi şəkildə birləşdirən «Ölümlər» pyesi nə qədər gözəl və cazibədar! İndiki halda Azərbaycan xalqı görkəmli sənətkarı və maarifçisi Cəlil Məmmədquluzadənin vasitəsilə əla bil ki, dünya bədi ədəbiyyatında qazandığı nailiyyəti yenidən bəşəriyyətə açıb göstərir»¹.

Oxucunu heyəətə gətirən, hər bir azərbaycanlının qəlbində qürur hissi doğuran bu deyimə dinləyən şagird istər-istəməz düşünür: Cəlil Məmmədquluzadə, həqiqətən, böyük şəxsiyyətdir ki, özü qədər böyük olan və başqa xalqın nümayəndəsi onun haqqında belə yüksək fikirlər söyləyir, həm də nəzərdə təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı tutulmur, dünya ədəbiyyatından söhbət gedir. Deməli, hər bir şəxsiyyət təkcə özü üçün yaşamamalı, xalqın tərəqqisi uğrunda çalışmalı, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının inkişafına kömək etməli, istiqamət verməlidir.

Müşahidələrdən o da aydın olur ki, tərcümeyi-hal dərslərində inteqrasiyadan, irəli sürülən təklifə uyğun istifadə etdikdə, onların oxuya marağı artır ki, bu da gənclərin mənəvi zənginliyinə, şəxsiyyət kimi formalaşmalarına kömək edir.

Tədqiqatdan belə bir nəticəyə gəlmək olur: tərcümeyi-hal materialları üzrə elektron vəsait hazırlanarkən, deyilən metodik qənaət nəzərə alınsin, bu istiqamətdə hazırlanan mətn şagirdlərin sərbəst işləmələrinə və müstəqil fikir söyləmələrinə imkan verir.

Tədqiqat prosesində Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə internet saytları da nəzərdən keçirilmişdir. Ancaq xalq şairi Səməd Vurğunun həyat və yaradıcılığı üzrə hazırlanan sayt, demək olar ki, qənaətbəxşdir. Şairin keçdiyi həyat yolu haqqında dolğun təsəvvürün yaranmasına imkan verir. Təəssüf doğuran odur ki, müəllimlərin əksəriyyəti, hətta tədqiqatçılar ondan xəbərsizdirlər. Tədqiqat məqsədilə müşahidə apardığımız məktəblərdə kompyuter (həm də çox sayda) olmasına baxmayaraq, ondan səmərəli istifadə edilmir. S. Vurğunun həyat və yaradıcılığı üzrə hazırlanan sayt şairin yaradıcılığı ilə yanaşı, şəxsiyyəti haqqında da ətraflı məlumat almağa imkan verir. Sayta daxil olan faktlardan aydın olur ki, Səməd Vurğun təkcə mənsub olduğu xalq tərəfindən deyil, mənəvi keyfiyyətləri ilə başqa xalqlara mənsub olan adamların qəlbində də dərin iz buraxan bir şəxsiyyətdir. Əlbəttə, həmin faktları dərslərdə vermək mümkün deyil, belə halda müstəqil müəllim, kompyuterdən istifadə zərurəti yaranır. Belə şəxsiyyətlərin həyat yolu, əməli fəaliyyəti, ictimai mövqeyi, əmək adamlarına münasibəti böyükdə olan gənclik üçün örnəkdir, məktəbdir. Odur ki, görkəmli ədəbi simaların bioqrafiyasını gənclərə şəxsiyyətyönümlülük baxımından əla təqdim etmək gərəkdir ki, şagirdlər lazımi nəticə çıxarsınlar. Məsələn, Səməd Vurğunun ömür yolunu, bir şəxsiyyət olaraq sahib olduğu mənəvi keyfiyyətləri şagirdlərin nəzərinə çatdırmaqla, onların şüuruna təsir göstərmək üçün aşağıdakılar tövsiyə olunur.

a) dərslərdən əlavə şairin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı ən azı aşağıdakı əsərlərin şagirdlər tərəfindən oxusuna nail olmaq: 1) Məhdixan Vəkilov, «Ömür dedikləri bir karvan yolu», Bakı, «Yazıçı», 1986; 2) Şəmistan Nəzirli, «Vurğun keçib bu yerlərdən».

¹ Cəlil Məmmədquluzadə (tərtib edən İsa Həbibov), «İşiq» nəşriyyatı, Bakı, 1987, səh. 161.

Bakı, «Yazıçı», 1986, 3) Teymur Əhmədov, «Səməd Vurğun» (kitab-albom), Bakı, «Ədəbiyyat», 1966.

b) sənətin öyrətilməsi proqramında tələb olunan əsərlərin oxusu;
c) kompüterdə Səməd Vurğun saytına baxış. Sayt genişdir, həmişə nümayiş etdirmək lazımdır. lakin şagirdlərin diqqətini aşağıdakı deyimlərə xüsusi cəlb etmək:

Səməd Vurğun haqqında dəyərli söz güşəsi

Üzeyir Hacıbəyov:

- Mən poeziyanı musiqisiz təsəvvür edə bilmirəm. Bu mənada Səmədin şeirləri əvəzsizdir. ***

Lui Aragon (Fransa):

- Mən Səməd Vurğunun Sovet yazıçılarının II Ümumiitifaq qurultayındakı nitqini dinlədikdə, dünyada baş verən böyük dəyişikliklər barədə fikirləşirdim... O, necə də böyük bir ilham və ehtirasa böyük sovet şairlərini epik poemalar və mənzun romanlar yaratmağa ruhlandırirdi. Səməd Vurğun mütəəssir dünya ədəbiyyatının iftixaridir. ***

Aleksandr Fokşeyev (Rusiya):

- Onun ulvi poeziyası xalqımızın poeziyasının ən yaxşı əsərləri kəşkəşində parlaq ulduz kimi şəfəq saçır. Müxtəlif millətlərə mənsub olan milyonlarla insan bu poeziyanı sevir. Mən çoxdan bu poeziyanın məftunuyam... Dostlar-həyatımızda ən böyük səadətdir və nə yaxşı ki, dünyada Səməd Vurğun var! ***

Mixail Şoloxov (Rusiya):

- Elə təkcə onun xarici görüntüsünün özü bədii əsər üçün müdrik bir obraz idi. O, gözəl və əvəzsiz insan idi. Onun ölməsi biz yazıçıların qəlbina, ürəyinə dağ çəkdi... ***

Konstantin Simonov (Rusiya):

- Səməd gözəl şair, mərd insan və sədaqətli dost idi. O, haqiqi xalqlar dostluğunun, şairlər arasındakı dostluğun nə demək olduğunu çox gözəl bilirdi. Məhz buna görə də ölkəmizin hər yerində və onun hüdudları xaricində Səmədin çoxlu dostları vardı... ***

Georgi Leonidze (Gürcüstan):

- Səməd Vurğun Azərbaycan sovet poeziyasının bəli və südü, duzu və çörəyidir, öz xalqının canlı təəcəssümüdür. Onun parlaq, qüdrətli istedadı öndə baş əyirəm. Səməd Vurğunun adı bizim hamımıza yaxın və əzizdir. Onun poeziyasının sönməz şəfəqi Azərbaycan və gürcü xalqlarının nəhayətsiz dostluğu yolunda əbədi şölə saçacaqdır. ***

Rəsul Həmzətov (Dağıstan):

- Səməd Vurğun Azərbaycan poeziyasının ağ saçlı qartalı, Azərbaycan sovet ədəbiyyatının atası və oğludur. Azərbaycan və Səməd Vurğun bir-birindən ayrılmazdır. Azərbaycan və Səməd Vurğun eyni məfhumdur, çünki Səməd xalqının ən yaxşı xüsusiyyətlərini – onun sadəliyini, cəsarətini, dərin zəkasını və istedadını təəcəssüm etdirir.

Ədəbi-bədii mətnlərin, xüsusilə bioqrafiyasının öyrədilməsi proqramda tələb olunan hər bir söz sənətkarı haqqında dərslərdə verilən məlumatdan əlavə faktlarla zənginləşdirilməsi dərəcə canlılıq gətirir, materialın mənimsənilməsinə yüksəldir, şagirdlərin sərbəst düşüncəyə müstəqil nəticə çıxarmalarına daha optimal şərait yaradır.

YENİ TƏLİMİ YANAŞMALAR: TEKNOLOGİYA VƏ METODİKA

Soltan HÜSEYNOĞLU,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Təlimdə yenilik axtarışları həmişə olub. *Öyrətmə, öyrənmə* meydana çıxan gündən bu istiqamətdə düşünüb, araşdırma heç vaxt səngiməmiş və daim zənginləşmişdir. Vaxtilə söylənmiş, hətta tətbiq olunmuş faydalı təlimi vasitə (oxu: metod, priyom, tachizat, fərqli fəaliyyət növləri və s. və i.a) zaman-zaman unudulmuş, bəzən də onun üstünə yenidən qayıdılmışdır. Bir cəhət isə şəksizdir: meydana çıxan yenilik göydəndüşmə olmamışdır, ənənənin əsasında, belə demək olarsa, onun bətinə yaranmış, daha sonra isə əlavə keyfiyyətlər qazanmış, zənginləşmiş, qol-qanad atmışdır. Elə buna görə də yeni təlim texnologiyalarının kökünü keçmişdə axtaranlar səhv etmirlər...

“Təlim texnologiyası” barədə danışımdan əvvəl “*texnologiya*” anlayışının mahiyyətinə nəzər salaıq. Bu sözün **etimoloji** mənasının izahı (yunanca **techné** – sənət, peşə, elm; **logos** – anlayış, elm, təlim) mübahisə doğurmur, lakin **terminoloji** mənasının şərhində fikir ayrılığı müşahidə olunur. Bu anlayışın mahiyyətinin doğru-dürüst izahı ona, ilk növbədə, geniş planda baxılmasını tələb edir.

Deməli, “*texnologiya*” anlayışı həm **geniş**, həm də **dar** anlamda başa düşülməlidir. Geniş anlamda yanaşdıqda bu anlayış insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə şamil edilir. Yəni həm maddi, həm mənəvi sərvətlərin hasilə gəlməsi, eləcə də mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması geniş anlamda başa düşülən texnologiyaya uyğundur.

Deməli, nəyə isə nail olmaq, məqsədə çatmaq üçün **nədən** istifadə etmək və **necə** istifadə etmək texnologiyasının əsasında dayanır. Bir az da xırdalasaq, məqsədə çatmaq üçün istifadə olunan **vasitələr**, bu vasitələri işə salmaq üçün tətbiq edilən **metodlar** və bu prosesdə özünü göstərən bütün digər fəaliyyət növləri birlikdə, bir küll halında texnologiyanın məğzini, mahiyyətini təşkil edir.

Şərabdüəltmə texnologiyasını şərh edən mütəxəssis qeyd edir ki, əvvəlcə meyvənin – üzüm salxımlarının saplaqları xüsusi qayçı ilə kəsilir və məhsul müəyyən qaydalara əməl edilməklə qablaşdırılır, sonra qıçqırması üçün iri çənlərə yerləşdirilir, bu prosesi tezləşdirmək məqsədi ilə insan orqanizmi üçün zərərli olmayan maddələrdən istifadə olunur.

Daha sonra texniki avadanlıqların köməyi ilə cecələrin ayrılması, şirənin süzülməsi, çeşidlənməsi və s. və i.a. işlər ardıcılıqla həyata keçirilir. Göründüyü kimi, texnologiya bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan işlərin (bu işlərin yerinə yetirilməsi üçün vacib olan vasitə, metod və s.) **sistemli**

tətbiqini özündə ehtiva edir. Məsələnin bu müstəvidə başa düşülməsi və izahı geniş anlamda qavranılan "texnologiya" anlayışına verilən aşağıdakı tərifin məntiqli olduğunu deməyə əsas verir: "Texnologiya, ümumi halda, ətraf aləmin öyrənilməsi və müvafiq dəyişikliklərin aparılması, materiallar istehsalı və mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşdırılması ilə bağlı insanlar tərəfindən və mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşdırılması ilə bağlı insanlar tərəfindən tətbiq olunan, elmi və praktik cəhətdən əsaslandırılmış fəaliyyət sistemidir" (A.Mehrabov, Ə.Abbasov, Z.Zeynalov, R.Həsənov. Pedaqoji texnologiyalar B., 2006. s.9.).

"Texnologiya", yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dar anlamda da (məsələn, "pedaqoji texnologiya") başa düşülür. Bu, artıq konkret sahə ilə bağlı olub, onun özünəməxsusluğunu əks etdirir.

Bəs "texnologiya" anlayışının pedaqoji elmlərə gətirilməsinə səbəb nədir? Bu anlayışın pedaqoji elmlərdə işlədilməsi tarixi çox da uzaq deyildir; ilk vaxtlar (XX yüzilliyin 30-cu illərindən – 50-ci illərin əvvəllərində) ABŞ-da və digər inkişaf etmiş ölkələrdə **texnologiya** təlimdə **texniki vasitələrdən** istifadə anlamında başa düşülmüş və izah olunmuşdur. Zaman ötdükcə təlimdə texniki vasitələrdən istifadə dairəsi daha da genişlənməmişdir. Bu, termin dəyişikliyinə də səbəb olmuşdur.

Belə ki, ilk dövrlərdə "**təhsildə texnologiyalar**", sonralar "**təhsil texnologiyaları**", nəhayət, "**pedaqoji texnologiyalar**" termini işlənməyə başlandı. Sonrakı inkişaf, xüsusən **proqramlaşdırılmış təlim** ideyasının meydana gəlməsi təlim prosesinin texnologiya kimi qavranılmasına səbəb oldu.

Tədqiqatlar dərinləşdikcə bu sahə ilə bağlı fikirlər də durulaşdı. Belə bir mövqə özünə daha çox tərəfdar tapdı ki, pedaqoji texnologiyanın əsasında təlim prosesinin, məqsəd və gözlənilən nəticə də nəzərdə tutulmaqla, dəqiq planlaşdırılması (layihələşdirilməsi) dayanır. Bu planlaşdırmanın (layihələşdirilmənin) mükəmməl olması aşağıdakı tələblərin mövcudluğu ilə şərtlənirdi:

- təlim məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- mənimsədilməsi nəzərdə tutulan təlim materiallarının (tapşırıq, çalışma da daxil olmaqla) hazırlanması və öyrənilməsi üçün əməliyyatların müəyyənləşdirilməsi;
- təlim nəticələrinin müxtəlif mərhələlərdə və fərqli formalarda qiymətləndirilməsi.

Bütün bunlara baxmayaraq "pedaqoji texnologiya" anlayışının mahiyyətinin şərhində, ona verilən təriflərdə fərqli, bəzən də bir-birinə zidd olan fikirlər çoxdur. Bu, yeni meydana çıxan tədqiqatlarda da müşahidə olunur. Həmin anlayışa verilmiş təriflərdən bir neçəsinə nəzər salaıq:

- pedaqoji texnologiya verilmiş şəraitdə pedaqoji məqsədlərə nail olmağın optimal üsullarının məcmusudur;
- pedaqoji texnologiya bütün təlim prosesi və biliklərin mənimsənilməsi, insan və texniki resurslar, onların qarşılıqlı təsiri nəzərə alınmaqla təhsildə daha effektiv nəticələrə nail olmaq üçün tətbiq edilən sisteməlik planlaşdırma, fəaliyyət və qiymətləndirmə metodlarıdır;

- pedaqoji texnologiya elmi əsasda qurulmuş, müəyyən zaman və məkan daxilində proqramlaşdırılmış və nəzərdə tutulan nəticələrə nail olunan pedaqoji prosesin bütün komponentlərinin funksiyalarını ifadə edən bir sistemdir;

- pedaqoji texnologiya müəllim fəaliyyətinin elə təşkilidir ki, bu fəaliyyətə daxil olan hərəkətlərin hamısı müəyyən bütövlük və ardıcılıq təşkil edir, onların yerinə yetirilməsi isə gözlənilən nailiyyətlərə nəticələnir və proqnostik xarakter daşıyır;

- pedaqoji texnologiya fərdilik prinsipi nəzərə alınmaqla həyata keçirilən müəllim və şagirdlərin birgə, qarşılıqlı fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət nəticəsində şagirdlər təhsilin dövlət standartını mənimsəyirlər;

- pedaqoji texnologiya qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün optimal metodlar, priyomlar və fəaliyyət üsullarından istifadə etməklə əvvəlcədən layihələşdirilmiş pedaqoji prosesin planauyğun şəkildə, ardıcılıqla həyata keçirilməsidir;

- pedaqoji texnologiya fərdi yanaşma və kollektiv iş prinsiplərini qarşılıqlı əlaqədə tətbiq etməklə müəllim və şagirdlərin planlaşdırılmış (layihələşdirilmiş) elə birgə fəaliyyətidir ki, nəticədə sinfin bütün şagirdləri təhsilin dövlət standartlarında nəzərdə tutulan bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnir, tələb olunan səviyyəyə nail olur və onların fərdi qabiliyyətləri inkişaf edir.

Təriflər məzmunca fərqli olsa da, "pedaqoji texnologiya" anlayışı üçün mühüm olan cəhətləri müəyyənləşdirməyə imkan verir:

- pedaqoji texnologiya təlim prosesinin dəqiq, sistemli planlaşdırmasını (layihələşdirilməsini) tələb edir;

- pedaqoji texnologiya müxtəlifözlü əməkdaşlığı (müəllim-şagird, şagird-şagird və s.) vacib sayır;

- pedaqoji texnologiya məqsədə çatmaq üçün vasitə, metod, müxtəlif növ fəaliyyətin qarşılıqlı əlaqədə tətbiqini əsas tutur;

- pedaqoji texnologiya müəyyən zaman çərçivəsində həyata keçirilən pedaqoji prosesin nəticəsinin qiymətləndirilməsini diqqət mərkəzində saxlayır;

- pedaqoji texnologiyaların qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi təlim prosesinin uğurlu olmasının mühüm şərtidir.

Pedaqoji texnologiyaların səmərəli tətbiqi onların ümumi prinsiplərinə əməl edilməsindən çox asılıdır. Bu prinsiplər tədqiqatlarda müəyyən fərqlərlə əks olunmuşdur. Üzərində daha çox dayanılanlar isə aşağıdakılardır:

- tərbiyəəddici təlim prinsipi;
- inkişafəddirici təlim prinsipi;
- müvəffəqiyyətin qazanılması prinsipi;
- şagirdlərlə əks-əlaqə prinsipi;
- müntəzəm təkrarətmə prinsipi;
- optimal psixi gərginlik prinsipi;
- şagirdlərin təlim prosesinə (təlimi fəaliyyətə) maksimum cəlb edilməsi prinsipi;

- təlimdə şagirdi yaxın inkişaf zonasına yönəltmə prinsipi;
 - müəllim və şagirdlərin vahid məqsəd üçün birləşməsi prinsipi.
- Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bu prinsiplərin mahiyyətini, yığcam da olsa, nəzərdən keçirək.

Təbiiyətə uyğun təlim prinsipi. Təlim həmişə, bütün dövrlərdə təbiiyətə uyğun funksiyasını yerinə yetirir. Hər bir pedaqoji texnologiya da bu vəzifənin reallaşmasına öz töhfəsini verir. Unudulmamalıdır ki, şəxsiyyətin formalaşdırılması, ümumiyyətlə təlimin ali məqsədidir.

Deməli, tətbiq imkanlarının necəliyindən asılı olmayaraq bütün pedaqoji texnologiyaların bir müəllim məqsədi öyrənmənin şəxsiyyətinin, xarakterinin formalaşdırılmasıdır.

İnkişafetdirici təlim prinsipi. Hər bir pedaqoji texnologiyanın əsasında planlaşdırmanın (layihələşdirmənin) dayandığı yuxarıda qeyd olunmuşdu. Layihələşdirmədə digər məsələlərlə yanaşı, təlimin inkişafetdirici funksiyası da öz əksini tapmalıdır. Bu, təlim məqsədlərindən biri kimi önəmlidir.

Bəs inkişafetdirici təlim məqsədinin məğzini nə təşkil edir? Bu, əqli inkişafıla bağlı məsələdir, yəni idrak proseslərinin, ən əsası isə, təfəkkür və təxəyyülün inkişafı, fikri əməliyyatların (tədris əməliyyatlarının) və intellektual (tədris əməyi) bacarıqlarının formalaşdırılması inkişafetdirici təlim məqsədinin əsasında dayanır.

Müvəffəqiyyətin qazanılması prinsipi. Pedaqoji texnologiyaların uğur qazanması hər bir şagirdin təlim əməyinin öhdəsindən gəlməsini təmin etməkdən xeyli dərəcədə asılıdır. Bu, şagirdin zəruri fiziki imkana, enerji ehtiyatına malik olmasını ciddi tələb kimi qarşıya qoyur. Şagirdin, belə demək mümkünsə, tükənməməsi üçün qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi, hər birinin imkanlarını nəzərə almaqla fərdi vəziyyətin yaradılması psixi enerji mənbəyinin etibarlılığını təmin edir.

Şagirdlərlə əks-əlaqə prinsipi. Bu, şagirdlərlə çoxtərəfli əks-əlaqənin yaradılmasını və daimiliyini əsas tutur. Şagirdin təlim materialını necə anlaması elə dərs prosesində müəllimə bəlli olmalıdır. Eşitdiyini və oxuduğunu müəllimə "qaytaran" şagirdin qavrama səviyyəsi müəllim üçün qaranlıq qalmamalıdır. Bu, həm də müəllimə şagirdin inkişafını izləməyi və nailiyyəti barədə onu bilgiləndirməyə imkan verir. Bu prinsip şagirdi həmişə səfərbər edir, o, hər dərsdə və dərsin hər mərhələsində müəllimin ona müraciət edəcəyini gözləyir və buna hazır olur.

Təkrar etmə prinsipi. Təlim materialının öyrənilməsi üçün bir tələfdir. Təcrübədən məlumdur ki, mənimsənilmiş biliklər tətbiq edilmədikdə unudulur. Tətbiq etmələr isə uzun fasilələrlə də ola bilər. Deməli, unutmanın qarşısını almaq üçün təkrarların tətbiq edilməsi zəruri olur. Təkrar etmə müntəzəm olmalıdır. Bunun üçün müəllim hər bir dərsdə yaranan imkandan maksimum istifadə etməlidir. Məsələn, əvvəllər öyrənilmiş təlim materialının müəllimə bir cəhətinin yeni mövzu ilə əlaqələndirilməsi imkanı əldən verilməməlidir.

Deməli, qazanılmış biliklərin müəllim, başlıca cəhətlərinin vaxtaşırı xatırladılması, yeni biliklərlə əlaqələndirilməsi, fərqli təlimi vəziyyətdə tətbiq edilməsi vacibdir.

Optimal psixi gərginlik prinsipi. Təlim materialının, təlimi tapşırığın həcmi də, çətinliyi də şagird üçün müvafiq, gücə qatın səviyyədə olmalıdır. Təlimi tapşırığın həm az, həm də aşağı çətinlik dərəcəsində olması şagirdin inkişafı üçün əlverişli deyildir. Yaxud, əksinə, şagirdin qədərindən artıq yüklənməsi onu *döziilməz* psixi gərginlik vəziyyətinə salır ki, bu da ciddi mənfi nəticələrə gətirib çıxarır.

Bu prinsip müəllimin də fəaliyyətini tənzimləyir, o, təlimi yükün ağırlığını yalnız öz üzərinə götürməyə çalışırsa, bunun doğurduğu mənfi nəticələr özünü tezliklə büruzə verəcəkdir.

Təsədüfi deyildir ki, yeni texnologiyalar müəllim – şagird əməkdaşlığını diqqət mərkəzində saxlayır.

Təlim prosesində şagirdlərin maksimum iştirakı prinsipi. Bu prinsip təlimi tapşırığın yerinə yetirilməsində, ümumiyyətlə təlim prosesində şagirdin maksimum fəal iştirakını nəzərdə tutur.

Bu prinsip üçün ən səciyyəvi cəhət odur ki, şagirdin müstəqil icra edə biləcəyi iş onun özünün ixtiyarına verilməli, ona yersiz kömək etməkdən müəllim imtina etməlidir. Yeni texnologiyalarda müəllimin "bələdçi" mövqeyində qiymətləndirilməsinin bir səbəbi də məhz budur.

Öyrənmənin öyrənmənin özünün fəaliyyəti əsasında təşkil edilməsi təlimin təbiiyətə uyğun inkişafetdirici məqsədlərinin uğurla həyata keçirilməsi deməkdir.

Təlimdə yaxın inkişaf zonasına yönəltmə prinsipi. Təlimi tapşırığı şagirdlərin heç də hamısı uğurla yerinə yetirə bilmir. Yetirməyənlər isə bir-birindən fərqlənirlər; bəzilərində kiçik bir istiqamətin verilməsi tapşırığın öhdəsindən gəlmələri üçün kifayət edir. Başqaları daha böyük kömək umur. Digərləri tapşırığın çətinliyini əsas gətirərək onun icrasından imtina edir, tam acizlik göstərir.

Şagirdlərinin imkanı barədə aydın təsəvvürü olan müəllim təlimi tapşırığı onların səviyyəsinə müvafiq şəkildə salmaqla fəaliyyətlərinə səmərəli istiqamət verməlidir. Bu, həm də təbiiyətə uyğun baxımdan (tapşırığı icra etməkdə çətinlik çəkdiyinə görə məzəmmət edilməməsi) əhəmiyyətlidir.

Müəllim və şagirdlərin vahid məqsədlər üçün birləşməsi prinsipi. Bu, əldə edilmiş nəticənin müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətinin məhsulu olmasını nəzərdə tutur.

Təlimlə bağlı heç bir şey şagirdə zorla qəbul etdirilmir, qarşıya qoyulmuş məqsədlə bağlı hər iki tərəfin (müəllim və şagirdlər) nəyə cavabdeh olduğu aydınlaşdırılır. Birgə fəaliyyət ona səbəb olur ki, hər bir şagirdin qarşılaşdığı problem hamının problemi hesab olunur. Eləcə də hər bir şagirdin qazandığı uğur bütün şagirdlərin (və müəllimin) uğuru sayılır.

Bu gün tədqiqatlarda pedaqoji texnologiyalar səviyyəyə fərqləndirildiyi kimi, tutumluluğuna (əhatə dairəsinə) görə də qruplaşdırılır. Buna təbii

baxmaq lazımdır, çünki pedaqoji texnologiyaların tətbiqi imkanları çox genişdir.

Pedaqoji ədəbiyyatda texnologiyaların qarşılıqlı əlaqədə olan üç səviyyəsi göstərilir:

1. Ümumpedaqoji səviyyə.

Bu, (ümumdidaktik və ümumtərbiyə səciyyəli olub) müəyyən bir ərazidə, tədris müəssisəsində, təlimin hər hansı mərhələsində təhsil prosesinin layihələndirilməsini həyata keçirir.

2. Xüsusi metodik səviyyə.

Bu, bir fənn, sinif və müəllim fəaliyyətinin çərçivəsində təhsil prosesinin layihələndirilməsini nəzərdə tutur.

3. Lokal (modul) səviyyə.

Bu, təlim (eləcə də tərbiyə) prosesinin konkret, məhdud bir mərhələsinin, deyək ki, bir dərsin, yeni biliklərin öyrədilməsinin, qazanılmış biliklərin təkrarının, şagirdlərin müstəqil işinin təşkilinin və s. həllinə yönəlmiş texnologiya kimi özünü göstərir.

Pedaqoji texnologiyalar, artıq qeyd edildiyi kimi, tutumluluğuna, əhatə dairəsinə görə də qruplaşdırılır. Onları nəzərdən keçirək.

1. Metatexnologiya.

Bu, təhsildə sosial siyasəti həyata keçirməyə imkan verən ümumpedaqoji (ümumdidaktik, ümumtərbiyə) texnologiyadır. Buna misal olaraq müəyyən ərazidə (və ərazilərdə) təlimin keyfiyyətinin idarə olunması üçün tətbiq olunan texnologiyaları göstərmək olar.

2. Makrotexnologiya.

Təlimin və tərbiyənin müxtəlif sahələrini əhatə edən pedaqoji texnologiyadır. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisi texnologiyalarını buna şamil etmək olar.

3. Mezotexnologiya.

Bu, "lokal – modul texnologiya" da adlanır və daha konkret olması ilə fərqlənir. Belə ki, didaktikanın, tərbiyənin, metodikanın müəyyən məsələsinin həlli məqsədi ilə tətbiq edilir. Məsələn, təlim materialının öyrənilməsi, təkrar edilməsi ilə əlaqədar tətbiq edildiyini göstərmək olar.

4. Mikrotexnologiya.

Bu texnologiya da konkret səciyyəli olması ilə fərqlənir. Buna pedaqoji prosesin subyektlərinin – iştirakçıların qarşılıqlı əlaqələrinin qurulmasının həlli, şəxsi keyfiyyətlərindəki çatışmazlığın ortadan qaldırılması üçün treninqlərin təşkili və s. bağlı texnologiyaları misal göstərmək olar.

Pedaqoji ədəbiyyatda texnologiya ilə metodikanın (fənlərin tədrisi metodikasının) qarşılıqlı əlaqələrinin, oxşar və fərqli cəhətlərinin aydınlaşdırılmasına cəhd edilmişdir. Lakin ziddiyyətli, dolaşq, bir-birini inkar edən fikirlər oxucuya obyektiv nəticə çıxarmaqda mane olur.

Bu məsələdən danışanlar ilk növbədə fənnin tədrisi metodikasının iki hissədən (xüsusi metodika və ümumi metodika) ibarət olduğunu, qeyd edirlər. Belə alimlərin fikrincə, **xüsusi metodika** fənnin spesifikliyindən çıxış etməklə onun öyrədilməsi yollarını açıqlayır.

Ümumi metodika isə didaktik məzmun daşıyır. Metodikaya bu cür yanaşma son illərin tədqiqatlarında özünü göstərir və fikrimizcə, əhəmiyyətsiz, əsassız mövqedir. Bu cür bölgü aparanlar, görünür, təlim metodları, dərslər, onun tipləri, növləri və s. kimi məsələlərin araşdırılmasını "ümumi metodikanın" sahəsi kimi qələmə verirlər. Bununla razılaşmaq mümkün deyil; metodikanın sıx əlaqədə olduğu elmlərdən biri pedaqogikadır. Metodika pedaqogikanın, xüsusən onun didaktika sahəsinin nailiyyətlərindən faydalanaraq özünün problemlərini həll edir. Həm də fənnin özünəməxsusluğunu diqqət mərkəzində saxlamaqla. Məsələn, təlim metodları ilə əlaqədar didaktikadakı fikirləri mənimsəyən metodist fənnin xüsusiyyətlərini əsas tutaraq spesifik təlim metodlarını işləyib hazırlayır və tətbiqini nümayiş etdirən nümunələr verir. Belə olan halda "hər hansı fənnin tədrisi metodikası iki hissədən – xüsusi və ümumi metodikadan ibarətdir" fikrini irəli sürməklə məsələni qələmə verməyə nə ehtiyac var? Bu məqamda, təkrar da olsa, qeyd edirik ki, metodika ilə didaktikanın əlaqəsindən danışmaq doğru olar.

Həmin alimlərin fikrincə, təlim texnologiyası metodikadan fərqləndirən cəhətlər aşağıdakılardır:

- məqsədin dəqiq ifadə edilməsi və diaqnostik xarakterli olması;
- ətraflı işlənmiş nəzəriyyəyə söykənməsi;
- yüksək səviyyədə sistemli layihələndirilməsi;
- təkrar edilə bilməsi;
- nəticələrin daha əsaslı olması.

Məgər bütün bunlar metodikada özünü göstərmir?

Yəni, məsələn, metodikada dəqiq müəyyənləşdirilməmiş məqsəd olmadan hansı iş həyata keçirilir?

Yaxud metodikada ətraflı işlənmiş nəzəriyyəyə əsaslanmayan bir məqam (oxu: tövsiyə) tapmaq mümkündürmü?

Eləcə də metodika nə vaxtdan "yüksək səviyyədə sistemli layihələndirmədən" (planlaşdırmadan) kənar qalıb?

Bütün bunlar aydınca göstərir ki, "təlim texnologiyasını metodikadan fərqləndirən" yuxarıdakı cəhətlər əsassızdır.

Təlim texnologiyası ilə metodikanı fərqləndirmək üçün irəli sürülmüş digər bir mülahizədə isə göstərilir ki, **təlim texnologiyası** deyildikdə dərslərin məqsədi, proseslərin ardıcılığı və quruluşu, dərslərin komponentlərinin miqdarı əsas götürülür.

Tədrisin metodikası dedikdə isə məzmunun hansı yollarla öyrədilməsi, öyrətmənin keyfiyyəti isə çoxvariantlılığı nəzərdə tutulur.

Lakin bu mövqə də əsaslı hesab edilə bilməz; təlim texnologiyası üçün səciyyəvi sayılanlara (dərslərin məqsədi, proseslərin ardıcılığı və quruluşu, dərslərin komponentlərinin miqdarı) metodika nə vaxt laqeyd qalıb?

Yaxud metodika üçün xüsusi vurğulanan cəhətlər (məzmunun öyrədilməsi yolları, öyrətmənin keyfiyyəti, çoxvariantlılığı) makrotexnologiya üçün də səciyyəvi hesab edilmir?

"Tədris metodikası" və "tədris texnologiyası" anlayışlarının sinonim anlayışlar kimi işlədildiyini iddia edənlər də var.

Başqa bir mülahizəyə görə, bəzi hallarda metodika texnologiyanın, bir sıra hallarda isə texnologiya metodikanın tərkibinə daxil olur. Bu fikri sübut etmək üçün belə bir misal gətirirlər – səhvlərin hesablanması metodikası laboratoriya işlərinin texnologiyasına daxildir, laboratoriya işlərinin texnologiyası isə təmin tədrisi metodikasının bir hissəsidir.

Məsələyə belə münasibət problemə yenə aydınlıq gətirmir; bu günə kimi, elə bu gün də "laboratoriya işlərinin aparılması metodikası", yaxud "laboratoriya işlərinin təşkili metodikası" deyilmir?! Bunların "laboratoriya işlərinin texnologiyası" anlayışından fərqi nədir?

Belə məqamlarda həmin anlayışların ("laboratoriya işlərinin aparılması metodikası" və "laboratoriya işlərinin texnologiyası"nın) sinonimliyindən danışmaq doğru deyilmi?

Tədqiqatların birində deyilir: "Təhsil texnologiyaları üzrə görkəmli tədqiqatçı pedaqoqların... dediyi kimi, pedaqoji texnologiya tədrisin metodikasına qarşı qoyulmamalıdır. Çünki təlim texnologiyaları metodikanın sonrakı, daha yüksək səviyyəsidir. O, pedaqogika, psixologiya və tədrisin metodikasına aid nəzəri qanunauyğunluqları layihələşdirilmiş diaqnostik məqsədlərə nail olmaq üçün pedaqoji prosesin bütün iştirakçılarının ardıcıl görəcəyi işlərə transformasiya edir. Onların qənaətinə görə, təlim texnologiyası təlim sisteminin didaktik proseslər, təlimin təşkili formaları və vasitələri ilə bağlı olan tərkib hissəsidir və "nəticəyönümlü öyrətmə prosesini necə təşkil etmək?" sualına cavab verir".

- "pedaqoji texnologiya" və "tədris metodikası" aralarında ciddi fərq olmayan anlayışlardır;

- təlim texnologiyaları metodikanın yüksək səviyyəyə çatması kimi dəyərləndirilməlidir;

- təlim texnologiyaları pedaqogikanın, psixologiyanın, metodikanın nəzəri müddəalarına əsaslanır;

- təlim texnologiyası öyrətmə prosesi, təlimin təşkil formaları vasitələri ilə bağlı olub bütövlükdə təlim sistemində daxildir və "nəticəyönümlü öyrətmə prosesini necə təşkil" etməyin yollarını işıqlandırır.

Başqa bir tədqiqatda isə məsələyə münasibət bildirilməklə kifayətlənməmiş, vəziyyətin gələcəkdə necə olacağı barədə ehtimallar da irəli sürülmüşdür. Müəllif məsələnin şərhinə hamı üçün bu gün maraqlı olan sualla başlayır. "Görəsən, fənnin tədrisi metodikası anlamı bərqərar olduğu halda, ikinci bir anlamın – pedaqoji texnologiya anlamının yaranmasına nə kimi ehtiyac vardı?".

Bir sıra tədqiqatçıların məsələnin kökünü dövrün özünün məntiqi ilə əlaqələndirdiklərini qeyd edən müəllif göstərir ki, həmin alimlərin fikrinə, XX yüzilliyin əvvəllərində texniki inqilab, axırlarında isə texnoloji inqilab baş vermişdir. Əsrin xüsusiyyətləri pedaqoji fikirdə də bütün aydınlığı ilə əks olunmalı idi və əks olunmuşdur. Texnoloji inqilab məktəbə də öz təsirini göstərmişdir.

Müəllifin fikrinə, pedaqoji texnologiyalarla fənlərin tədrisi metodikası bir-biri ilə nə qədər bağlı olsalar da, aralarında müəyyən fərqlər də var. Fənlərin tədrisi metodikasında, bir qayda olaraq, metodlar, texnologiyada isə prosesual məqamlar vurğulanır. Metodikada texniki və insani ehtiyaclar, onların qarşılıqlı əlaqəsi mahiyyətə nəzərə alınmır, pedaqoji texnologiyaya isə müəllimin şəxsiyyətinə və şagirdin fəaliyyətinə xüsusi əhəmiyyət verir, əks-əlaqə üçün əlverişli şərait yaradır.

Bu mülahizədəki bəzi məqamlar mübahisəli görünür; metodikada yalnız metodları vurğulanır? Metodikanın dinamikliyini, prosesual məqamlarını görmək mümkündürmü?

Yaxud "metodikada texniki və insani ehtiyatlar, onların qarşılıqlı əlaqəsi mahiyyətə nəzərə alınmır" fikri həqiqətə uyğundurmu?

Bu mülahizə metodikanın uzun illər ərzində əldə etdiyi nailiyyətlərə açıq-əşkar göz yummaq deməkdir.

Müəllifin fikrindəki sonuncu məqam da ("pedaqoji texnologiya ... müəllimin şəxsiyyətinə və şagirdin fəaliyyətinə xüsusi əhəmiyyət verir, əks-əlaqə üçün əlverişli şərait yaradır") mübahisəyə yol açır; metodikada, ənənəvi didaktikada müəllimin təkcə fəaliyyətinin müxtəlif baxımdan araşdırılması deyil, həm də şəxsiyyəti, təlim-tərbiyə işinə bunun əhəmiyyətli təsiri barədə az danışılmamışdır. O ki qaldı əks-əlaqəyə bu da xeyli müddət əvvəl didaktikanın, metodikanın diqqət yetirdiyi məsələlərdən olub. Bu da etiraf edilməlidir ki, ənənəvi təlim əks-əlaqənin yaradılması imkanı baxımından heç də yararsız deyil.

Bu müəllifin problemlə bağlı ehtimallarında da mübahisəyə yol açan məqamlar var. Onun fikrinə, "metodikanın yeni pedaqoji texnologiyanı mənimsəməsi, ola bilsin ki, onun inkişafında mahiyyətə yeni mərhələnin əmələ gəlməsi ilə əlamətdar olsun".

Bunun ardınca sual irəli sürməsi ("Pedaqoji fikir və məktəb tarixində, necə deyirlər, "texnologiya əsri" başlayıb... Görəsən, bu şəraitdə fənlərin tədrisi metodikasının yaxın perspektivdə inkişafında hansı meyillər müşahidə oluna bilər") və yenidən ehtimallar söyləməsi mövqeyinin hələ də möhkəmlənmədiyindən xəbər verir.

Ehtimallarından birincisinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, metodikanın "psixolojişməsi" və "pedaqojişməsi" prosesi baş verəcək, o "təkcə tədris məsələlərini deyil", "sınıf məkanında şagirdlərin inkişafı və tərbiyəsinin metodikası məsələlərini" öyrənəcək.

Bu ehtimalı müəllif belə bir fikirlə tamamlayır: "Ola bilər ki, fənlərin tədrisi metodikası gələcəkdə praktik pedaqogika kimi inkişaf etsin".

Metodika mövcud olduğu müddətdə "təkcə tədris məsələləri" ilə məşğul olmayıb; şagirdlərin əqli və mənəvi inkişafı onun ciddi araşdırdığı problemlərdən olub, bu istiqamətdə dəyərli töhfələri var.

Onun "praktik pedaqogika" adlandırılacağı da əgəlabatan deyil; bu, hansı ehtiyacdən doğmalıdır ki?

Müəllifin ikinci ehtimalında (onda hökm şəklində ifadə olunmuş mülahizələr də var) maraqlı, amma elə öz fikirləri ilə ziddiyyət təşkil edən

məqamlar da var. "Pedaqoji texnologiya anlamının əmələ gəlməsi ilə, görəsən, fənlərin tədrisi metodikası özünün evristik əhəmiyyətini itirir?" sualını irəli sürən və buna mənfi cavab verən müəllif qeyd edir ki, "pedaqoji texnologiyanın yaranması ilə fənlərin tədrisi metodikasının yönümü öz-özünə dəyişir; təkcə fənlərin tədrisi metodikasının anlayışları və üsulları texnoloji anlayış və üsullarla zənginləşmiş, həm də fənlərin tədrisi metodikası pedaqoji texnologiyanın tərkib hissəsinə çevrilir. Metodistin də statusu dəyişir: o, texnoloq kimi fəaliyyət göstərir".

Müəllif daha sonra əlavə edir "... pedaqoji texnologiyanın strukturunda özünəməxsus metodika qatı və ya layı əmələ gəlir. Qeyd edildiyi kimi, fənlərin tədrisi metodikası pedaqoji texnologiyaya hakimlər demişkən, oksigenli təmiz hava gətirir. Prosessual məqamlar metodik ölçülərlə daha ətraflı təhlil olunur".

Müəllifin mövqeyinin tam qavranılması üçün aşağıdakı mülahizəsini də xatırlatmaq vacibdir: "Pedaqoji texnologiya fənlərin tədrisi metodikasının zəngin təcrübəsindən bəhrələnsə, onun vüsətli inkişafı üçün əlverişli şərait yarana bilər".

Müəllifin gah texnologiyaya, gah da "fənlərin tədrisi metodikasına" üstünlük verməsi, eləcə də digər mülahizələri başqa tədqiqatçılar kimi onun da bu iki anlayışın bir-birinə münasibəti barədə qəti hökm verməkdə tərəddüd etdiyini nümayiş etdirir.

Problemin doğru elmi həlli ona fərqli müstəvidən yanaşmağı tələb edir. Texnologiyalardan birinin təlimə necə yol tapdığına nəzər salmaqla məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışaq. Fəal/interaktiv təlim, hamının etiraf etdiyi kimi, yeni texnologiyalardan sayılır (Onun əsasında pedaqoji elmə çoxdan məlum olan problemlə təlimin dayandığı mübahisəsiz qəbul edilir).

Onunla bağlı araşdırmalar pedaqoji (didaktik) və psixoloji səpkidə aparıldı. Ümumdidaktik və psixoloji tədqiqatlar, tədriscən də olsa, meydana gəlməyə başladı. Həmin texnologiyalarla bağlı müəllimlərə treninqlər keçildi. Az sayda olsa da, müəllimlər ondan istifadə etməyə başladılar.

Müşahidələr göstərirdi ki, belə müəllimlərin dərslərində ciddi qüsurlara yol verilir. Dərslərin, əksər hallarda, şou səciyyəli olması isə təəssüf doğururdu. Bütün bunlar təsadüfi deyildi; yeni texnologiyalar haqqında yalnız treninqlərdə **əşitdikləri** ilə məhdudlaşan və ancaq **gördüklərini** tətbiq etməyə səy göstərən müəllimlər dərslərində nöqsanlara yol verirdilər. Belə müəllimlər yeni təlimi vəziyyətlə qarşılaşanda acizləşirdilər. Açıq-aşkarın müşahidə olunurdu ki, problemin elmi-nəzəri əsaslarından xəbərsiz olan belə müəllimlər yeni texnologiyaya **yaradıcı** və **tənqidi** münasibətdən uzaqdılar.

Elə bunun nəticəsi idi ki, həmin müəllimlər dərslərdə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaqdan çox, müxtəlif əməliyyatların mexaniki icrasına can atır, yeni texnologiyanın tələblərini həyata keçirdiklərini nümayiş etdirməyə çalışırdılar. Beləliklə, mahiyyət bir kənar qalır, zahiri, formal cəhətlərə önəm verilir.

Bu dönmədə aydınlaşdı ki, ümumdidaktik və psixoloji səpkidə çap olunmuş yazılar, eləcə də təşkil edilmiş treninqlər yeni texnologiyanın –

fəal/interaktiv təlimin uğurlu tətbiqi və kütləviləşməsi üçün qətiyyətlə yetərli deyil. Və üstəlik qüsurlu, səhv iş üsullarının məktəbə yol tapmasına səbəb olur.

Bütün bu müddət ərzində fənlərin tədrisi metodikası problemi nəzəri və praktik baxımdan öyrənməyə üstünlük vermiş, tələsik qərarlar çıxarmamışdır. Problemin mahiyyətini işıqlandıran ədəbiyyatın çox məhdud olması, məktəbin zəif təcrübəsi metodikanı ciddi çətinliklərlə üz-üzə qoymuşdur.

Fənnin özünəməxsusluğunu diqqət mərkəzində saxlayan metodika fəal/interaktiv təlimin məqsəd və vəzifələrini, müəllimin və şagirdin fəaliyyətini necə dəyərləndirdiyini, faydalı saydığı, təklif etdiyi iş növlərini və formalarını, metod və texnika (priyom) hesab etdiklərini və digər məsələlərlə mövqeyini araşdırmağa başladı.

Nəhayət, sınaq dərslərinin, başlıcası isə eksperimentin aparılması fəal/interaktiv təlimin güclü və zəif cəhətləri barədə əsaslandırılmış elmi fikir söyləməyə imkan verdi. Bütün bunlar metodika elminin prinsipləri, tələbləri və mövqeyi baxımından həyata keçirildi.

Metodika, belə demək mümkünsə, qapılarını yeni texnologiyaların üzünə açmazdan əvvəl onu hətta "dişinə vurdu", saf-çürük etdi, qəbul etdiklərində uğurlu, faydalı saydıqlarında belə müəyyən dəqiqləşmələr aparmaqla qəbul etdi (tətbiq etdi). Deməli, metodika bu və ya digər texnologiyaya içərisinə alır, öz qanunauyğunluqlarından çıxış etməklə ondan məqsədləri üçün istifadə edir. Metodikanın işi bununla məhdudlaşmır; yeni texnologiyalar meydana çıxdıqda onların qarşılıqlı əlaqələrini müəyyənləşdirmək və qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi imkanlarını işləyib hazırlamaq kimi mürəkkəb, həm də asan olmayan vəzifəni həyata keçirməli olur. Buraya təlimin (və dərslərin) mərhələsində, məqamında texnologiyanın (və texnologiyaların qarşılıqlı əlaqədə tətbiqinin) daha səmərəli olduğunun müəyyənləşdirilməsi kimi önəmli vəzifəni də əlavə etmək lazımdır.

Texnologiyalar, qəribə səslənməsin, gəldi-gedər ola bilər (və olur), metodika isə öz yerində əzəmətlə dayanır (və dayanacaq). Metodika, necə deyirlər, genişqəlblə, zəngin ev sahibi kimi, texnologiyaya qəbul edir, qayğısına qalır və ona öz yerini göstərir. Beləliklə, aydınlaşır ki, metodikanın "fənlərin tədrisi texnologiyası", metodistin "texnoloq" adlandırılacağı barədəki ehtimalları (əgər bu, gələcəkdə baş versə belə, müvəqqəti, keçici olacağına şübhə etməmək olar) elmi əsası yoxdur.

Eləcə də "gah texnologiya metodikanın tərkibinə daxil olur, gah da metodika texnologiyanın" kimi fikirlərin üzərində baş sındırmağın da elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Texnologiyanın (və ümumiyyətlə dərslərdə tətbiq olunan nə varsa hamısının) metodikanın prizmasından keçdiyinə şübhə edilməməlidir. Texnologiyanın metodika ilə eyniləşdirilməsi cəhdi, eləcə də texnologiyanın metodikanın "inkişaf etmiş mərhələsi" hesab edilməsi təlim prosesində baş verənlərin qədərincə araşdırılmamasından irəli gəlir.

“BƏDİİ ƏSƏRİN STRUKTURU” ANLAYIŞININ MAHIYYƏTİ

Rafiq YUSİFOĞLU,
filologiya elmləri doktoru, professor

Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisinin qarşısında mühüm vəzifələr durur. Bu vəzifələr təkcə yazıçılarımızın həyat və yaradıcılığını öyrətməkdən ibarət deyildir. Elə etmək lazımdır ki, yeni nəsil bədii əsəri təhlil etməyi, sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən baş çıxarmağı bacarsın. Bunun üçün ədəbiyyatın nəzəri əsaslarını öyrənməyə və öyrətməyə xüsusi ehtiyac vardır.

Bədii əsərin strukturundan, quruluşundan söhbət açmamışdan əvvəl, “struktur” sözünün ifadə etdiyi mənanı, onun mahiyyətini şərh etməyə ehtiyac duyulur. Latın mənşəli bu sözün yanında çox zaman “quruluş” sözü də işlədilir. Ancaq “quruluş” “struktur” sözünə nə qədər yaxın olsa belə, bütünlükdə onun məna yükünü ifadə etmək gücündə deyildir. Çünki struktur deyəndə ilk növbədə canlı bir orqanizmin bütün üzvlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi göz önündə canlanır.

Ensiklopediyada struktur «bütöv bir cisim, obyekt və sairənin tərkib hissələrinin qarşılıqlı yerləşmə qaydası və əlaqəsi» kimi təqdim edilir. Aydın olur ki, «struktur obyektin tamlığını və özünəoxşarlığını təmin edən, yəni müxtəlif xarici və daxili dəyişikliklərdə onun əsas xüsusiyyətlərini saxlayan sabit əlaqələrin məcmusu»dur (bax: ASE, Bakı, 1986, IX cild, səh.48).

Yəni strukturda qarşılıqlı əlaqənin, özü də təsadüfi yox, zəruri, sabit əlaqənin nəzərə alınması son dərəcə vacibdir. Hər hansı bir obyektin, canlı orqanizmin, təmin, bütövün daxilindəki üzvlərin, hissəciklərin qarşılıqlı, dialektik əlaqəsini nəzərə almadan strukturun mahiyyətini qavramaq mümkün deyildir. Dilçilik elmində dil vahidləri arasında daxili əlaqələri dəqiq təsvir etmək üçün üsullar irəli sürən cərəyanlardan birinin “strukturalizm” adlandırılması da təsadüfi deyildir.

Hər bir binanın, abidənin özünəməxsus arxitektonikası, quruluşu vardır. Muzey, səadət sarayı, idman kompleksi, yaşayış binası və s. elə ilk baxışdan öz zahiri görkəmi ilə diqqəti cəlb edir. Ayrı-ayrı təyinatlı bu binaların içi, daxili quruluşu, otaqların ölçüsü də bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Yaradıcı insan təxəyyülünün məhsulu olan hər bir bədii əsərin də özünəməxsus məzmun və forması, strukturu, kompozisiyası vardır. Binanın, abidənin quruluşu, arxitekturası onun məzmunundan, təyinatından qaynaqlandığı kimi, əsərin növündən, janrından asılı olaraq onun strukturu da rəngarəng çalarda, fərqli bədii şəkildə təzahür edir.

Epik, dramatik, lirik əsərlərin arxitektonikası bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə seçilir, fərqlənir. Epik əsərlər üçün hadisəçilik, süjet, onun mərhələ-mərhələ inkişafı, dramatik əsərlər üçün qəhrəmanlar arasındakı dialoqlar, münafiçələr, konflikt, onun bədii həlli, lirik əsərlər üçün işə hiss və düşüncələrin ifadəsi daha önəmli olduğu üçün bunların strukturu, bədii forması da bir-birinin eyni ola bilməz.

Hər bir orqanizmin özəllikləri olduğu kimi, hər bir bədii əsər də bənzərsizdir, fərqlidir. Çünki struktur mövzunu məzmunu çevirmək missiyasından qaynaqlanır. Forma məzmunun ifadə vasitəsinə çevrildiyi kimi, məzmun da öz növbəsində bədii əsərin formasına, strukturuna onun daxilindəki bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan irili-xırdalı bütün sənətkarlıq komponentlərinin – süjetin, konfliktin, xarakterin, portretin, peyzajın, detalların, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin və s. qarşılıqlı əlaqəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bir-biri ilə sıx dialektik əlaqədə olan bütün sənətkarlıq komponentləri əsərin əsas məzmununun, eləcə də müəllifin ədəbi məram və qayəsinin ifadəsinə çevrilir.

Hər bir bədii əsər özünəməxsus kompozisiyaya, quruluşa malik olur. “Kompozisiya” yunan sözü olub mənası qurmaq, tərtib etmək anlamına gəlir. Əsərin bədii komponentləri arasında müəyyən uyğunluq, tənasüb, dialektik əlaqə olduğundan, “kompozisiya” sözü ilə yanaşı bəzən “arxitektonika” termininin işlədilməsi də təsadüfi deyildir. Çünki hər hansı bir möhtəşəm saray müəyyən arxitekturaya uyğun şəkildə inşa edildiyi kimi, bədii əsər də bir-biri ilə sıx dialektik əlaqədə olan komponentlərin vəhdəti nəticəsində meydana gəlir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Mikayıl Rəfilini kompozisiyaya belə bir tərif verir: «Bədii əsərin mürəkkəb ünsürlərinin və cüzlərinin təşkil və tərtibinə, hadisələrin və məzmunun quruluşuna, bir sözlə, bədii quruluşuna kompozisiya deyilir» (bax: Mikayıl Rəfilini, «Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş», Bakı, 1958, səh.97).

Görkəmli yazıçı, ədəbiyyatşünas Mir Cəlalin bu məsələ ilə bağlı mülahizələri də maraqlıdır. Mikayıl Rəfilinin ümumi şəkildə sadaladığı komponentləri Mir Cəlal bir az da dəqiqləşdirir, konkretləşdirir: «Ədəbiyyatda söz və ifadələrin, hadisələrin, faktların və epizodların, surətlərin müəyyən, ahəngdar, məntiqi, mənalı, məqsədəuyğun və münasib şəkildə tərtibinə, quruluşuna kompozisiya deyilir» (bax: Mir Cəlal, P.Xəlilov, «Ədəbiyyatşünaslığın əsasları», Bakı, 1972, səh.64).

Göründüyü kimi, bu tərifdə təkcə mühüm sənətkarlıq komponentlərindən deyil, hətta söz və ifadələrdən söhbət açılır. Epiqrafdan, proloqdan tutmuş epiloqa qədər bütün element və komponentlərin hamısı küll halında kompozisiyaya daxildir. Bədii əsərin strukturunda iriliyindən, kiçikliyindən asılı olmayaraq hər bir detalın, poetik fiqurun, hətta söz və ifadənin belə özünəməxsus yeri və rolu vardır.

Doğrudan da, kompozisiya üçün bədii əsərdəki bütün sənətkarlıq komponentlərinin bir yerdə olması vacib şərtidir. Bina divarsız, tavansız, döşəməsiz, pəncərəsiz, qapısız mövcud olmadığı kimi, bədii əsərlərin kompozisiyası da süjetsiz, konfliktsiz, xaractersiz, portretsiz, peyzajsız, bədii detalsız, təsvir və ifadə vasitələri olmadan təsəvvürə gəlmir. Bu komponentlərin hər birinin özünəməxsus yeri və rolu olsa da, onlar küll halında bir-biri ilə əlaqələndirilərək əsərin ümumi strukturunun, kompozisiyasının kamilliyinə, mükəmməlliyinə səbəb olur.

Kompozisiya deyəndə əsərin strukturundakı ən kiçik elementlərin, cüzlərin, bütün sənətkarlıq komponentlərinin, surətlərin, xarakterlərin, monolaqların, dialoqların və s. məcmusu göz önündə canlanır. Kompozisiya elə bir möhtəşəm saraya bənzəyir ki, o ayrı-ayrı «kərpiclərdən, sütunlardan, hörgüldən, yüzrlə tikinti materialından, sementdən, qumdan, daşdan, taxtadan, dəmirdən, şifərdən, şüşədən, pəncərələrdən, qapılardan, tavandan, döşəmədən...» əmələ gəlir.

Təsədüfi deyil ki, Aristotel bədii detali kompozisiya sarayının kərpiclərinə bənzədirdi. Bina kərpic-kərpic ucaldığı kimi, bədii əsər də söz-söz araya-ərsəyə gələrək mükəmməl bir sənət abidəsinə çevrilir. Ancaq bir şeyi unutmayaq lazımdır deyil ki, tikinti materialı böyük əhəmiyyət kəsb eləsə belə, binanın arxitektura planının hazırlanmasından və onun nə şəkildə icrasından da çox şey asılıdır.

Eyni materialdan tikilən binalar bir-birinin eyni olmadığı kimi, eyni mövzuda yazılan əsərlər də bir-birindən bədii quruluş, sənətkarlıq məziyyətləri ilə ciddi şəkildə fərqlənir. Başqa sözlə, kompozisiyanın mükəmməlliyi sənətkarın bədii üslubundan, xarakterik hadisələri seçib nə şəkildə bədii təsvirə cəlb edə bilmək ustalığından çox asılıdır.

Kompozisiya mükəmməlliyi bədilik meyarıdır. Ancaq əsəri lazımsız təfərrüatlarla doldurmağa lüzüm yoxdur. Çünki «artıq, lüzumsuz hadisələri əsərə yükləmək çox vaxt mövzunun özünü yoxsullaşdırır və soldurur» (bax: Bualo, «Poeziya sənəti», Bakı, 1969, səh.54).

Kompozisiya nə qədər yığcam, onun aparıcı elementləri bir-biri ilə nə qədər məntiqi şəkildə bağlı olarsa, əsərin strukturu da bir o qədər mükəmməl təsir bağışlayar və beləliklə də, yazıcının ədəbi məramı, əsərin ideyası daha inandırıcı, daha təsirli və sirayətədirici şəkildə oxujuya çatdırıla bilər.

Deməli, bir əsərdə bütün sənətkarlıq komponentlərindən istifadəyə o qədər də lüzüm yoxdur. Müəllif qayəsini ifadə edə biləcək ən xarakterik bədii təsvir və ifadə vasitələrini seçə bilməyin özü də yazıcıdan xüsusi istedad və bacarıq tələb edir.

Başqa sözlə, mövzunun özü diqqətə edir ki, bu əsərdə ən çox hansı bədii təsvir vasitələrindən, sənətkarlıq komponentlərindən istifadə etməyə ehtiyac vardır.

Süjet kompozisiyanın ən aparıcı elementlərindəndir. Xarakterik bir hadisə təsvir olunan dövrün mükəmməl mənzərəsini yaratmağa, qəhrəmanların arzu və düşüncələrini əks etdirməyə zəmin yaradır. Bualo «Poeziya sənəti» əsərində süjetə böyük əhəmiyyət verir, yazıçılara məsləhət görürdü ki, əsərin süjetini açmaqda yubanmasınlar: «Bizi süjetlə nə qədər tez tanış etsəniz o qədər yaxşıdır» qənaəti göydəndüşmə deyildi.

Cəlil Məmmədquluzadənin «Poçt qutusu» əsərinin çox sadə bir süjeti vardır. Xan kəndlini göndərir ki, məktubu poçta salıb qayıtsın. İlk nəzərdə bu süjet maraqlı deyil. Ancaq həmin əsərin kompozisiyasında bu hadisələr elə məharətlə yerləşdirilmişdir ki, süjet kompozisiyadakı bütün elementləri öz ətrafında cəmləşdirə bilmiş, beləliklə də, həm təsvir olunan dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi, həm insanların xarakteri ətraflı şəkildə açılmış, həm də xarakterik süjet müəllifin ədəbi məramını ifadə etmək vasitəsinə çevrilmişdir. Tipik şərait tipik xarakterlərin yaranmasına zəmin yaratmışdır.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, müəllif əsərinin strukturunda, kompozisiyasında hər hadisəni, hər olayı deyil, ədəbi məramını ifadə etməyə yardımçı ola biləcək bir süjeti yerləşdirməlidir. Süjet nə qədər xarakterik olarsa, əsərin bədii strukturunda onun yeri və rolu daha çox əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Ədəbiyyatşünaslıqda süjetin üç əlaməti fərqləndirilir: **situasiya, intiriqa və kolliziya**. Situasiya vəziyyətdir. Xarakterik hadisələr, süjetlər xarakterik situasiyalardan qaynaqlanır. Münaqişələrin, intriqa və kolliziyaların mənbəyi isə real həyatı ziddiyyətlərdir. Hər hansı bir məsələdə fikir ayrılığı süjetin daha dinamik şəkildə inkişafına təkan verir. İki şəxs arasında yaranan intiriqa getdikcə dolğunlaşır. Münaqişənin hər tərəfində tək yox, insan qrupları, zümrələr cəmləşəndə kolliziya yaranır. Süjet boyu qəhrəmanların arasındakı konfliktlər onların xarakterinin daha dərinəndən açılmasına zəmin yaradır.

Süjetin beş ünsürü vardır. Birinci ünsür **ekspozisiya** adlanır. Ekspozisiya hərəkətin başlanğıc, hazırlıq mərhələsidir. Burada hadisəni doğuran mühitin mənzərəsi ön planda dayanır.

İkinci ünsür **zavyazka** və ya **rəbt** deyilir. Bu sözlərin ikisinin də lüğəvi mənası eynidir, bağlanmaq, rabitə anlamına gəlir. Bu ünsür hərəkətin inkişafına rəvac verir və süjetin aparıcı qüvvəsi kimi diqqəti cəlb edir. Gələcək hadisələr, münaqişələr məhz bu mərhələdən qaynaqlanır.

Təsədüfi deyil ki, Aristotel rəbti «əvvəldən başlayıb hüdudu olan nöqtəyədək davam edən, səadətdən müsibətə, müsibətdən səadətə keçid» adlandırır. Üçüncü ünsür olan **hərəkət** öz mənbəyini rəbtdən götürür və inkişaf edərək **kulminasiya** – **zirvə** nöqtəsinə çatır. Hadisələrin, münaqişələrin ən gərgin anı məhz süjetin bu ünsüründə özünü aydın şəkildə göstərir. Bundan sonra isə süjetin sonuncu ünsürü **razvyazka** (düynlərin açılması) və ya **qət** (bu da həmin mənanı verir) gəlir. Ən

yüksək zirvəyə çatan münaqişələr, konfliktlər məhz bu mərhələdə öz bədii həllini tapır.

Mükəmməl süjetin strukturu belədir. Ancaq bütün bədii əsərlərdə bu üsürlərinin hamısından eyni ardıcılıqla istifadə o qədər də vacib deyildir. Əsas məsələ hadisənin müəllif məramını nə şəkildə ifadə etməsidir.

Süjetin üsürlərini, hərəkətin inkişaf mərhələlərini şərh etmək məqsədilə Cəlil Məmmədquluzadənin «Poçt qutusu» hekayəsinə nəzər salmaq.

Soyuq bir payız günündə xanın məktub yazması **razvyazka**, elə bu zaman kəndli Novruzəlinin gəlməsi və xanın məktubu onunla poçta göndərməsi **rəbt**. Novruzəlinin məktubu aparıb poçt qutusuna atması, onun keşiyində dayanması **hərəkət**, qutunu açıb məktubları götürən poçt işçisinə kəndlinin hücumu **kulminasiya**, məsələdən hali olan xanın avam kənlini azad etməsi, gözləri yaşaranadək gülməsi **qət**, **razvyazkadır**.

Hər bir bədii əsərin baş qəhrəmanı insandır. Süjetin axarında qəhrəmanların hərəkət və davranışları, arzu və düşüncələri, müəyyən amal, məqsəd uğrunda apardıqları mübarizə mühüm yer tutur. Obrazların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, onların arasındakı münaqişələr, fikir ayrılıqları bədii əsərin kompozisiyasını daha da dolğunlaşdırır.

Göründüyü kimi, bədii əsərin strukturunda süjet çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təsədüfi deyil ki, çox zaman **kompozisiya** və **süjet** terminləri yanaşı işlədilir. Ancaq bu, heç də o demək deyildir ki, süjet bütün əsərlər üçün xarakterikdir və kompozisiya süjetsiz təsəvvürə gəlmir. Hətta dörd misradan ibarət bayatının, rübainin, xüsusi quruluşa malik gəraylının, qoşmanın, təcnisin, qəzəlin, mükəmməsin, digər ədəbi janrların da özünəməxsus bədii quruluşu, strukturu, kompozisiyası vardır.

Lirik əsərlər ayrı-ayrı vəznlərin müxtəlif ölçülərində, rəngarəng qafiyə quruluşunda olur. Fikrin dəqiq, dolğun ifadəsi üçün hansı ədəbi janr daha çox uyğun gəlicə, müəllif fikirlərini onun ölçülərinə, vəzn və qafiyə sisteminə uyğun şəkildə ifadə etməyə çalışır.

Məzmunun mövcudiyyət forması olan kompozisiya, əsərin bədii strukturu rəngarəng həyat hadisələrindən qaynaqlanır. Hər bir həyat hadisəsi, fakt yazıçının təxəyyülündə canlanaraq bütöv bir sənət əsəri kimi meydana çıxır.

Kompozisiya daxilində bədii obrazların, hadisələrin, konflikt və xarakterlərin, ayrı-ayrı sənətkarlıq komponentlərinin dialektik vəhdəti əsərin mükəmməl strukturunu yaradır və yazıçı məramının ifadəsinə yardımçı olur. Məzmun və formanın dialiktik vəhdəti isə ədəbi uğurun təminatçısı olur.

ŞAĞIRDLƏRİN LÜĞƏT EHTİYATLARININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ

Şövkət ASLANOVA,

Bakı şəhərindəki 285 saylı orta məktəbin müəllimi

Müşahidələrim belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, şagirdlərin əksəriyyəti şifahi və yazılı nitq zamanı dəqiqliyə riayət edə bilmir – sözün kontekst daxilində mənə incəliklərini başa düşmür, onu kontekstin məzmununa uyğun mənə çalarlığında işlətmir. Bu, söz ehtiyatının zəifliyindən irəli gəlir.

Nitqin dəqiqliyi fikri daha müvafiq sözlə ifadə etmək bacarığından asılıdır. Söz dərk etmənin əsas mənbəyidir. Dilin digər vahidləri ancaq sözün varlığı şəraitində yaranır. Söz ehtiyatı zəngin olan, onun mənasını bilən, ondan yerli-yerində istifadə etməyi bacaran adamın nitqi aydınlığı, təsirliliyi ilə sehirli bir aləm yaradır.

Lüğət işinin böyük idraki əhəmiyyətə malik olduğunu bildiyimdən şagirdlərin lüğətinin dəqiqləşdirilməsi və ifadəliliyi üzərində işə ciddi yanaşıram. Əsas ibtidai siniflərdə qoyulan bu işi beşinci sinifdən başlayaraq davam etdirirəm. İlk növbədə şagirdlərin lüğət ehtiyatlarında hansı nöqsanların olduğunu müəyyənləşdirirəm. Bu nöqsanlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Leksik-semantik nöqsanlar.
2. Leksik-qrammatik nöqsanlar.
3. Leksik-üslubi nöqsanlar.

Leksik-semantik nöqsanlar (sözün mənasını başa düşməmək, sözün mənasının genişləndirilməsi, daraldırılması, çoxmənalılıq başa düşməmək, omonim və sinonimləri dəqiq işlədə bilməmək, qondarma söz yaradıcılığı, yersiz şəkildə alınma sözlərin işlədilməsi, dialektizmlərdən istifadə və s.) bu və ya digər sözün ifadə etdiyi əşya və ya hadisə barədə şagirdlərin məlumatlılığında, sözlər arasında assosiativ əlaqələri dərk etməmələrində və s. məsələlərdə özünü göstərir.

Leksik-qrammatik nöqsanlar şagirdlərin qrammatik biliklərə lazımınca yiyələnməmələrindən, lüğət ehtiyatlarının zəifliyindən irəli gəlir.

Leksik-üslubi nöqsanlar sözlərin ekspressiv üslubi keyfiyyətlərinin, tətbiq olunma dairəsinin nəzərə alınmamasından, şagirdlərin fəal mütaliə vərdişlərinin olmamasından yaranır.

Mən bu nöqsanların aradan qaldırılması və ya onlara yol verilməməsi üçün müxtəlif üsul və metodlardan istifadə edirəm. Hər bir bölmə üzrə mövzular tədris olunduqda oradakı çalışmalarda şagirdlər üçün mənası çətin olan və ya anlaşılmayan sözlər üzərində lüğət işi aparıram. Bu işə beşinci

sınıfdan – danışq soslrlrnm dylrnlmsl bolmllsmldn blllylrnm Nll
flllyytl, dlygn yll, flllrlrll slql, nlllyytlrnl lzlrlmsl
mllhlrlrnl slqrldlrln fllhlynl tllml dlrlm;
- dlrlldkl llylmllrl,
- llllystlk mlvzudl monolql vl dlloql;
- dlrlcl lmlllrl vl s.
Dlrllym 40-cl sllhlslndkl l-cl llylmldl llylvld vlrlmlly slzllrdn
sll tllkl hlrf tllklbdn lzl nllnl bllncyl qrup, sll tllkl hlrf tllklbdn
lly nllnl llncyl qrup uylyn sltlndl yllr.

Çalışma 1

Aıla, tlblyt, nllfcl, dlvşll, şllrlt, şllr, xlllyytl, ml'lllm

Səs tərkibi

az olan

[nllfcl]
[dl, şll]
[xlllyytl]
[ml, llm]

çox olan

[tlblyt]
[ayll]
[şllryll]
[şlllyr]

Çalışma 2

Hlrf bll clltlk tllfflyzll vl ylllyly fllrqlnl nll bll slz tllpml vl nllnl
hlrf tllklbdn mllyytlşlrlmllldl.

Bllncyl qrup – avtomat, uşaq, bllçl, dostluq, llstrllhlt.

llncyl qrup – novruz, lrlk, nllqt, torpq, llhng.

42-cl sllhlslndl vlrlmlly “Kll vl Tomrls” adll mltl lzlrdn llş llprrkl, şllqrldlrl altlndn xltl llyklmlly slzllrnl (hlkmdar, massaget, llhlmyytl, Araz, dlz-çlrlkl) tllskrlpyllslny yllr, mltlndn sll vl hlrf tllklbdn fllrqlnl nll dlqr slzllrl tllpyr, nllnl dllylyly vl ylllyly llrllndkl fllrql llzllh dlrlrl.

Llllystlk mlvzudl dlloql vl monolqlrl dlhll llffltyll llş lllyr.
Qrupllrl, clltlrl llş mllrllql tllşkl lllyr.

Bllncyl qrup – orfoqrlfyll.

llncyl qrup – orfoeplyll.

Orfoqrlfyll – Lll llz dlftllrllndl
Slzll gllh “zllbll” yllr
Gllh dl “zllbll” dlrdl.
Bu sllhlndn Qllmblrll dl
Vllr ll dlftllrllndl.
Hlrdn “sllnbll” yllrdl,
Hlrdn dl “sllnbll” dlbl
“Em” ll gllzlln pozurdu.

Qllmblrll avlzlln
Slz lllyl qllzldllyz?
Sllylyll, ll slzllrl
Bll necll yllzldllyz?

lllavl tllşlyrlq: “zllbll”, “sllnbll”, “Qllmblr” tllpl slzllrl uylyn llly nll slz dl yllr.

Orfoeplyll –

Dllqqltl bllx hlrf slzll,
Dlğrl cavab vlr bllz.
“Dovğll”, “qovğll”, “Fllruzll”,
“Dovşlln”, “kllrllk” vl “kuzll”,
“lrlk”, “sllnbll”, “mll”, “dmlrll”,
“Sllqqll”, “nllqt”, “rllş”, “hllnllr”
Slzllrllndn hlslmlln
lzlbl tllfflyzll
Ylllyşldn fllrqlnlr?

Orfoqrlfyll –

“Şllftllnlln”, “püstllnlln”
“Mllştllrllsll” “xllsdldlrl”.
Sllhl yllzlln kllmllrl
Altdldlrl, yll üstldldlrl?

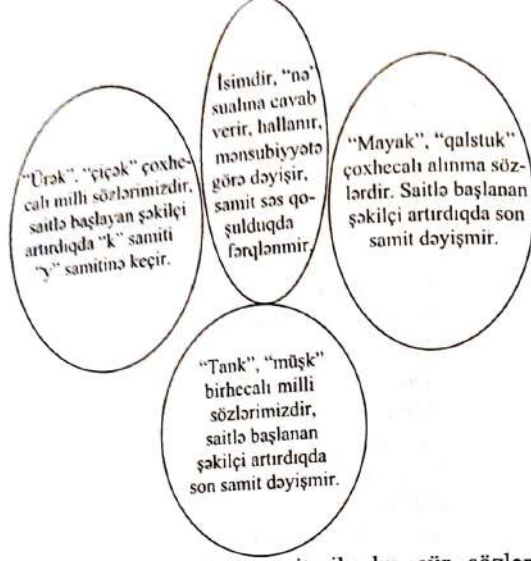
Orfoeplyll –

“Avtomat” ll “samovllr”
Bll-bllrllnll bllnzllmllr.
Bllrll yllrllm tllxtldlrl,
Bllrll tllmllm dlrdmlr.
Bllrll dllyly llstlllyr,
Bllrll gllrllş llstlllyr.
Fllrqlrl llyxdlrl, dlzll.
Sllymll mllnll hlrf slzll.
Sllyll necll llşlyrdlrl
Nllnl tllfflyzll?
(E.Mllqşudov. “Poetik-prllktllk Azlrblycyln dlly”)

Nllmllnlrlln sllymll artllrmlq lllyr.

Ylllyly llytlln slzllrlln orfoqrlfyll llzllrdn llş llprrllndl, orfoepllk nllmllrll llmll lllynl tllb dllyl nllşlyrlqllrdl bllhll mltl vl şllr llrllllrllndn llstllfdl dllyr. Lllzllm gllldlkdll Vlln dlloqramllndn dl llstllfdl lllyr. Bll nllmllnlly llzllrll sllyq:

“lrlk”, “llylkl” slzllnll
Sllt slzllrll qllşllsll,
“K”llr dllyll “y” lllyr.
Sllyll, lllyll “mlllyk” dl,
“Qllstllk” dl vl “tllnk” dl
“K”llr dllyşllmllz qlllyr?

5-ci sınıfdan öyrədici imla vasitəsilə bu cür sözlər üzrə lüğət işi aparırım: novruzgülü, dovşan, lovğa, növbə, tövlə, fəhlə, söhbət, mötəbər, möhtərəm, inşaatçı, maarif, maaş, camaat, saat, təaccüb, təassüf, məəttəl, mətbəə, geniş, enli, pəncək, pendir, pəncərə, çəkcik, çəkmək, məşq etmək, ertə, becərmək, macərə, kələğayı, təqsir, qəhrəman, düşmən, tərəzi, avam, rahat, salamat, xəmir, xalça, bərabər, babat, xoşbəxt, bəxt, yanlış, kirkpik, məşhur, torpaq, yarpaq, kosmos, kosmonavt, üzrlü, tullamaq, tullanmaq, məşğələ, stansiya, stadion, turizm, turbaza, şua, şuar, şüurlu, üfüt, ümid, münbit, müdir, mürəbbə, şiddətli, təyyarə, ədəbiyyat, dramaturq, ekskavator, ekskursiya, plastilin, proqram, protokol, professor, tramvay, trolleybus, trikotaj, şkaflar, külək, ipək, ting, qəşəng, külüng, fişəng, pələng, əhəng, dinc, qılınc, qulunc, bürünc, qırmınc, balınc, cisim, fəsil, fikir, ömür, eyib, sinif, ayaqqabı, Gülçöhrə, kəlikotu, suiti, hacıleylək, dayıoğlu, əmiqızı, fotoalbom, kinoteatr, şucaat, müavin, müalicə, müayinə, vəsait, mötərizə, ictimaiyyət, komendant, protokol, münasib, maqnitofon, biologiya və s.

Şagirdlər üçün mənası çətin olan və ya anlaşılmayan sözlər üzərində lüğət işini də maraqlı qurmağa çalışıram. Əvvəldən şagirdlərə elan edirəm ki, hər bölmənin sonunda qruplararası yarış – “söz oyunu” keçiriləcək. Bu, onların iş məsuliyyətlə yanaşmalarına səbəb olur. Şagirdlər həmin sözlərin mənasını, düzgün yazılışını və tələffüzünü öyrənir (lüğətlərdən, internet səhifələrindən, mənim köməyimdən istifadə etməklə), xüsusi qaydada tərtib olunmuş lüğət dəftərlərində yazırlar. Bu işi hər dərs nəzarətdə saxlayıram. Oyun müxtəlif cür olur. Məsələn, 5-ci sınıfta “söz oyunu” bir dəfə belə təşkil edilir: şagirdlərin lüğət dəftərindən seçilmiş sözləri bərabər sayda dörd yərə ayıraraq vərəqlərə əvvəlcədən yazıram. Vərəqlərdə hansı sözlər yazıldığını qrup üzvləri bilmirlər. Püşk atılır, qrup liderləri vərəqləri götürür, üzvləri sözlərlə tanış edirlər. Oyuna rəhbərlik edən şagird ayrı-ayrı sözləri səsləndirir, həmin söz hansı qrupun vərəqində olsa, müəyyənləşdirilmiş vaxt müddətində

(məsələn, 5 dəqiqə) qrup üzvlərindən biri (öz məsləhətləri ilə) sözün yazılışını, digəri tələffüzünü, üçüncüsü leksik mənasını lövhədə qeyd edir, qrupun dördüncü üzvü həmin sözün işləndiyi cümlə, şeir, kiçik bədii mətn hissəsindən nümunələr söyləyirlər. Cavablar şagirdlərdən yaradılmış münsiflər heyəti tərəfindən hazırlanan qiymət vərəqlərində balla qiymətləndirilir. Hər düzgün cavab bir bal hesab edilir. Beləliklə, oyun davam etdirilir. Sonda qalib komanda elan olunur.

Bir yarışmada istifadə olunan (şagirdlərin dəftərlərindən seçilmiş) sözlər aşağıdakılardır:

1. Qolkipər – qapıçı;
 2. Fərvard – birinci;
 3. Fəhm – daxilən bir şeyi duymaq bacarığı, anlama, dərrakə;
 4. Esse – sərbəst formada yazılan və müəllifin müəyyən bir mövzu ilə bağlı şəxsi fikirlərini əks etdirən kiçik həcmli yazı;
 5. Yanılımac – dil dolaşmadan tez-tez dəyişməsi çətin olan söz birləşməsi əsasında qurulmuş cümlə, ifadə (xalq yaradıcılığında məzəli formalardan biri);
 6. Transporant – yazının təmiz kağızda düzxətli olması üçün onun altına qoyulan tünd xətlərlə cizgilənmiş vərəq, şuarlar yazılmış çeşidli lövhələr;
 7. Labirint – əyləncəli oyun, dolanbac və dolaşq yolları olan tikili.
- Hər qrupun oyununda təxminən işin nəticəsində belə bir cədvəl alınır:

SÖZLƏR				
Sıra №-si	Yazılışı	Tələffüzü	Leksik mənası	Cümlədə işlədilməsi
1	Ünsiyyət	[ünsiyət]	Qarşılıqlı münasibət, əlaqə, rabitə	Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir
2	Bənövşə	[bənövşə]	Mavi rəngli, gözəl qoxulu gül (yaz fəslində bitir)	İl baharda çöllər, yamaclar yaşllaşır. Tarlalarda, kol dibində boynubükük bənövşə, novruzgülü başını qaldırır. Çölləri, çəmənleri bu gözəl çiçəklərin ətri bürüyür.
3	vicdan	[vijdan]	İnsanın cəmiyyət, xalq, ayrı-ayrı adamlar qarşısında mənəvi məsuliyyətini dark etməsi, onu qiymətləndirməsi	Təpədə özünü dağ sayan zaman, Həqiqət bürəyib axsayan zaman, Qara da özünü ağ sayan zaman Vicdan ləkələyir, inam ağlayır.
4	matç	[matç]	İki oyunçu və ya komanda arasında keçirilən sürətli yarış	Futbol matçı hər biri 45 dəqiqə çəkan iki taymdan ibarət olur.

Əlbəttə, şagirdlərin lüğət ehtiyatlarını genişləndirmədən dilin zənginliyini başa düşmək, dərinədən öyrənmək mümkün deyil. Bu, hər bir müəlliməndən məsuliyyət tələb edir.

SİNTAKSİNİN TƏDRİSİNDƏ ÇEVİRMƏ KONSTRUKSIYALARINDAN İSTİFADƏ

Aynur QAFARLI,
ADPU-nun müəllimi

Orta ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili təliminin başlıca məqsədi ədəbi tələffüz normalarına yiyələnmiş, savadlı yazmağı və məntiqli düşünməyi bacaran vətəndaşlar yetişdirməkdir. Bunun üçün sintaktik normaları, cümlə konstruksiyalarını dərinlən mənimsəmək vacibdir. Dil dərslərində linqvistik eksperimentlərdən istifadə bu mənimsəməni təmin etmək imkanlarına malikdir. Sintaksinin tədrisində onun əvəz etmə, çevirmə, sintaktik konstruksiyasının sıxılması, cümlədən onun hər hansı elementinin çıxarılması, genişləndirmə, bərpə etmə, intonasiya dəyişməsi, cümlələrin yenidən qurulması, cümlədə sözlərin yerinin dəyişdirilməsi və s. növlərindən istifadə imkanları mövcuddur. Uyğun dil hadisələrinin tədrisi və sintaktik təhlil prosesində çevirmədən istifadə etdikdə şagirdlər müxtəlif dil vasitələri ilə tanış olur, situasiyadan asılı olaraq ən münasib ifadə formasından istifadə bacarığına yiyələnirlər. Şagirdlərin mühakimə qabiliyyətinin formalaşdırılmasında, axtarıcılığa qoşulma, sintaktik konstruksiyaların mahiyyətini şüurlu mənimsəməsində linqvistik eksperimentin çevirmə əməliyyatından istifadə müsbət nəticələrin əldə edilməsinə əsaslı təsir göstərir. Çevirmə əməliyyatının mahiyyəti hər hansı bir konstruksiyanın – söz birləşməsi və ya cümlənin əvvəlki məzmunu saxlanılmaqla özünə sinonim olan başqa ifadə tərzinə, başqa qrammatik quruluşa çevrilməsindən, yəni qrammatik cəhətdən fərqli dil vasitəsi ilə ifadə olunmasından ibarətdir. Sadə cümlələrin mürəkkəb cümlələrə və mürəkkəb cümlələrin sadə cümlələrə çevrilməsindən məktəb təcrübəsində geniş istifadə olunur. Müəllimlərin əksəriyyəti linqvistik eksperiment priyomunun bu növündən istifadə edərək tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlənin daha asan yolla tapılmasına və mənimsənilməsinə nail olurlar. Lakin çevirmə priyomu bununla məhdudlaşmır, söz birləşmələrinin, xüsusilənmiş üzvlü cümlələrin, vasitəsiz və vasitəli nitqin, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin ayrı-ayrı növlərinin mənimsənilməsində də bu əməliyyatdan istifadə olunur.

Çevirmədən istifadə dil hadisəsinin qrammatik-üslubi xüsusiyyətlərinin, mahiyyətinin daha dərinlən dərk edilməsinə imkan yaradır və cümlənin qrammatik quruluşunun öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, hər iki tərəfi isimlərdən ibarət olan birinci növ ismi birləşmələrin bir tipi asanlıqla birinci tərəfi çıxışlıq halda olan söz

birləşmələrinə çevrilir: *daş bina – daşdan bina, polad boru – poladdan boru, qızıl saat – qızıldan saat, dəmir qapı – dəmirdən qapı* və s. kimi söz birləşmələrinin asanlıqla bir-birinə çevrilməsi onu göstərir ki, hər iki quruluşlu birləşmələr eyni mənə tutumuna malikdir və bir-birinin sinonimidir. Bu birləşmələrdə birinci tərəfin, həqiqətən, ikinci tərəfin təyinedicisi olduğunu həmin birləşmələrin genişlənmə mənası üzərində daha səmərəli mənimsətmək olur: *daş bina – daşdan bina – daşdan tikilmiş bina, polad boru – poladdan boru – poladdan tökülmüş boru, qızıl saat – qızıldan saat – qızıldan düzəldilmiş saat, dəmir qapı-dəmirdən qapı - dəmirdən hazırlanmış qapı* və s. Hər iki tərəfi isimdən ibarət olan birinci növ ismi birləşmələrin çevirmədən istifadə etməklə mənimsədilməsi şagirdləri paralel söz birləşmələri ilə praktik cəhətdən tanış etməklə yanaşı, həmin söz birləşmələrinin yaranma yollarını, inkişaf dinamikasını öyrənməyə marağı artırır, onları müxtəlif variantlar üzrə işləməyə həvəsləndirir.

Birinci növ ismi birləşmələrin göstərilən tipində birinci tərəfin təyinedicilik xüsusiyyətinin praktik yolla mənimsədilməsi onların digər növdən olan birinci növ ismi birləşmələrlə (məsələn, maraqlı kitab, yaşıl yarpaq, oxunmuş məktub və s.) eyni mənə əlaqəsində (təyin-təyin olunan) olduğunu anlamağa əlverişli şərait yaradır. Belə ki, şagirdlər çox vaxt birinci tərəfi isimdən ibarət olan söz birləşmələrində (birinci növ) birinci tərəfin təyinedicilik keyfiyyətini nisbətən çətin qavrayırlar. Bu zaman həmin müxtəlif tip birləşmələrin qarşılıqlı müqayisəsi də müsbət nəticə verir: *qızıl üzük – qiymətli üzük; polad boru – möhkəm boru; yun paltar – isti paltar*. Belə nümunələr üzərində aparılan praktik işlərdə şagirdlərə aydın olur ki, hər iki tip ismi birləşmədə birinci tərəf ikinci tərəfin əlamətini bildirir və tərəflər təyin – təyinolunan münasibəti əsasında yanaşma əlaqəsi ilə birləşir. Qarşılıqlı çevirmə əməliyyatından ikinci və üçüncü növ ismi birləşmələrin tədrisində istifadə həmin söz birləşmələrinin mahiyyətinin açılmasında, ismi birləşmələrdə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışlarının daha dərinlən və hərtərəfli dərk edilməsində mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, ikinci növ ismi birləşmələr daha çox ümumilik, mücərrədlik, üçüncü növ ismi birləşmələr isə konkretlik bildirir. Çevirmədən istifadə etməklə bu birləşmələrin həm forma, həm də mənə əlaqələrinin şüurlu mənimsənilməsinə nail olmaq mümkündür. İkinci və üçüncü növ ismi birləşmələrin qarşılıqlı surətdə bir-birinə çevrilməsi prosesində məlum olur ki, bəzi ikinci növ ismi birləşmələr üçüncü növ birləşmələrə asanlıqla çevrildiyi halda, bəziləri belə birləşmələrə çevrilə bilmir. Çox vaxt bu məsələni ikinci və üçüncü növ ismi birləşmələrin yaranma tarixi ilə bağlayırlar. Hər halda, hər iki formanın qarşılıqlı çevirmə əsasında tədris olunması şagirdləri bu söz birləşmələrinin müxtəlif ifadə təzi və sintaktik bütövlüyü ilə tanış etməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Misallara baxaq: *alma şirəsi,*

soğan qabığı, üzüm giləsi, nar dənəsi, sinif rəhbəri, dəniz suyu kimi birləşmələri həm də üçüncü növ ismi birləşmələr kimi ifadə etmək (*almanın şirəsi, soğanın qabığı, üzümün giləsi, narın dənəsi, sinfin rəhbəri, dənizin suyu və s.*) mümkündür. Üçüncü növ ismi birləşmələrin ikinci növ ismi birləşmələrə nisbətən daha çox konkretlik bildirməsi çevirmə əsasında əyani faktlarla izah edilir. Çevrilə bilən birləşmələrin çevirmə əsasında əyani faktlarla izah edilir. Çevrilə bilən birləşmələrin çevirmə əsasında əyani faktlarla izah edilir. Çevrilə bilən birləşmələrin çevirmə əsasında əyani faktlarla izah edilir. Çevrilə bilən birləşmələrin çevirmə əsasında əyani faktlarla izah edilir.

İkinci növ ismi birləşmələrin bir qismi isə daha çox mücərrədlik bildirdiyindən, üçüncü növ ismi birləşmələrə çevrilə bilmir; məsələn, *mədəniyyət sarayı, uşaq bağçası, dan ulduzu, dostluq körpüsü, çay daşı, meşə ağacı* və s. kimi birləşmələri *mədəniyyətin sarayı, uşağın bağçası, danın ulduzu* və s. kimi istifadə etdikdə birləşmələrin mənası tamamilə təhrif olunur. Birləşmədə olan semantik-qrammatik əlaqələr öz əhəmiyyətini itirir. Buradan görünür ki, ikinci növ ismi birləşmələrin bir qrupu mürəkkəb isimlərə doğru inkişaf yolu keçir və tərəflər obyektiv əlaqə bildirməkdən daha çox, birlikdə bir məfhum bildirməyə meyl göstərir. Göründüyü kimi, söz birləşmələrinin tədrisində çevirmədən istifadə bu sintaktik birləşmələrinin mühüm semantik-qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərinin praktik şəkildə mənimsənilməsinə imkan yaradır. Bu prosesdə şagirdlər eyni zamanda ekvivalent və sinonim söz birləşmələrinə (ismi və feli birləşmələr nəzərdə tutulur) də yiyələnirlər. Sintaksisin mühüm bölmələrindən biri olan sadə cümlənin tədrisində də çevirmədən istifadə bir sıra qrammatik kateqoriyaların mənimsənilməsinə asanlaşdırmaqla təlimin səmərəsini artırır. Şəxssiz və qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin cümlələrin cümlələrlə, cümlələrin cümlələrlə şəxssiz və qeyri-müəyyən, ümumi şəxslə cümlələrə çevrilməsi üzərində aparılan praktik işlər çox mürəkkəb sintaktik quruluşa malik olan və şagirdlər tərəfindən çətin dərk olunan təktərkibli cümlələrin (xüsusilə şəxssiz cümlələrin) mahiyyətinin açılmasına böyük kömək göstərir.

Təcrübə sübut edir ki, şagirdlər təktərkibli cümlə kateqoriyasının qrammatik xüsusiyyətlərini ətraflı mənimsəyə bilmədiklərindən bu konstruksiyalara aid misallar söyləməkdə, onlardan öz nitqlərində istifadə etməkdə, belə cümlələri sintaktik cəhətdən təhlil etməkdə, onların qrammatik əsasını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər.

Xüsusilaşmış üzvlü cümlələrin mürəkkəb cümləyə və əksinə, oxşar mənalı əlaqələri əsasında yaranmış tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin, eyni zamanda oxşar və mənə əlaqəli sadə və tabeli mürəkkəb cümlələrin bir-birinə çevrilməsi üzərində aparılan işlər də müxtəlif konstruksiyaların

qrammatik xüsusiyyətlərinin şüurlu mənimsənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bir neçə xüsusilaşmış üzvlü cümləyə baxaq: *Qızlar gecə növbəsini yenidən başa vurmalarına baxmayaraq, Göyçək heç yorulana oxşamırdı; Gecə yarısına az qalmasına baxmayaraq, polislərdən hələ də bir xəbər yox idi; Onlar hər şeyi bildikləri halda, Güllü xala bunu üzə vurmamışdı.* Göründüyü kimi, belə xüsusilaşmış üzvlü cümlələr qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrə ekvivalentdir. Ona görə də bunları asanlıqla tabesiz mürəkkəb cümlələrə çevirmək olur: məsələn, *Qızlar gecə növbəsini yenidən başa vurmamışdılar, lakin Göyçək heç yorulana oxşamırdı; Gecə yarısına az qalırdı, lakin polislərdən hələ də bir xəbər yox idi; Onlar hər şeyi bilirdilər, lakin Güllü xala bunu üzə vurmamışdı.*

Verilmiş cümlələrdəki eyni fikirləri həm də qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklində ifadə etmək mümkündür. Eləcə də qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr xüsusilaşmış üzvlü cümlələrə çevrilir və mürəkkəb cümlənin qrammatik xüsusiyyətləri sadə cümlələrlə müqayisədə izah olunur: *Amma nə qədər axtardılarsa, Tellə xanımı tapa bilmədilər. – Çox axtarmalarına baxmayaraq, Tellə xanımı tapa bilmədilər; Görünür, nə qədər kədərli, əzablı olsa da, atanın yada saldığı xatirələr əziz idi (İ.Şıxlıdan) Atanın yada saldığı xatirələr çox kədərli və əzablı olmasına baxmayaraq, ona əziz idi; Bürcü Sultan nə qədər əlləşdisə, boynunu Koroğlunun əlindən qurtara bilmədi ("Koroğlu" dastanından) – Bürcü Sultan çox əlləşməsinə baxmayaraq, boynunu Koroğlunun əlindən qurtara bilmədi.*

Yuxarıdakı misallardan da görünür ki, baş cümləsində «elə», «belə» kimi sözlər işlənmiş mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin növünün müəyyən edilməsində çevirmədən istifadə müsbət nəticə verir. Məlum olduğu kimi, «elə», «belə», «o cür», «bu cür» və s. bu kimi sözlər mübtədə, xəbər, təyin, tamamlıq, zərflilik, nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bəzi tiplərinin formalaşmasında ya baş cümlədə müəyyənləşdirici üzv, ya da budaq cümlədə bağlayıcı söz kimi çıxış edir. Həmin sözlərin cümlədəki funksiyasına görə budaq cümlənin növünün müəyyənləşməsində şagirdlər bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar ki, bu zaman çevirmədən istifadə praktik əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, çevirmədən istifadə tərz-i-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrlə bağlı bir sıra cəhətlərin aydınlaşmasına imkan verir. Belə ki, cümlədə «elə», «belə» sözləri xəbərə aid olduqda budaq cümlə çox zaman tərz-i-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi səciyyələndirilir. Bunun başlıca səbəbi isə müəyyənləşdirici «elə», «belə» və s. kimi sözlərin funksiyasının dəqiqləşdirilməməsi ilə bağlı olur.

Əslində «elə», «belə» sözləri xəbərə aid olduqda heç də həmişə tərz-i-hərəkət zərfliyi rolunda, onun qeyri-müəyyən, genişlənməyə ehtiyacı olan ifadə tərz-i kimi çıxış etmədiyindən bu növ budaq cümlələr də tərz-i-hərəkət zərfliyini aydınlaşdırmaq məqsədilə işlənmiş. Bu problem öz

hallini inqvisitiv ələbiyyatda da tapmadığından dərsliklərdə və didaktik materiallarda bir sıra nəticə budaq cümləli mürəkkəb cümlələrin bəzi formaları tərz-hərəkət budaq cümlələri kimi təqdim olunur. Bunu həmin mürəkkəb cümlələrin genişlənməmiş sadə cümləyə çevrilməsi yolu ilə asanlıqla müəyyən etmək olur. Tərz-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləni sadə cümləyə çevirdikdə budaq cümlə baş cümlənin genişlənməmiş tərz-hərəkət zərfliyi funksiyasında çıxış edir və onun sintaktik funksiyası suallar vasitəsilə asanlıqla müəyyən edilir: *Bulaqlar «Koroğlu»-dan - elə durulub, elə durulub ki, elə bil görür yaşdır axır* («Koroğlu»-dan) - *Bulaqlar axın görür kimi durulub*. Burada çevrilmiş sadə cümlədə tərz-hərəkət zərfliyi funksiyasında işləyən qoşmalı birləşmənin cümlədəki rolu heç bir mübahisə yaratmır: qeyd olunan konstruksiyalar, həqiqətən, icra olunan hərəkətin tərzini bildirir. Aşağıdakı cümlələrdə isə «elə», «bela» sözləri həmin sözlərin genişlənməsini və aydınlaşmasını tələb edən budaq cümlələrin işlənməsi zərurətini doğurur: *İyda çiçəklərinin ətri havaya elə hopmuşdu ki, nəfəs aldıqca adam sanki bihuş olurdu* (İ.Saidov); *Sürətlə tərpənən maşınlar torpağı elə eşmişdi ki, ayaq dəyəndə adamın özü boyunca toz qalxırdı*. Göstərilən misallarda «elə» sözünün hərəkətin tərzini bildirən və genişlənməmiş budaq cümlə tələb edən müəyyənləşdirici üzv olduğu şübhə doğurur. Belə ki, bu cümlələrdə işlənməmiş «elə», «bela» sözləri baş cümlədə sıxılma nəticəsində formal olaraq iştirak etməyən tərz-hərəkət zərfliliklərinin mənasını qüvvətləndirən ədat kimi sintaktik funksiya yerinə yetirir. Məhz ona görə də belə cümlələri sadə cümləyə çevirdikdə budaq cümlə genişlənməmiş sadə cümlənin tərz-hərəkət zərfliyi vəzifəsində işləmə bilmir. Əksinə, həmin cümlələrdə budaq cümlələrin əvvəlinə «nəticədə» sözünü artırmaq daha təbii olur ki, bu da onların tərz-hərəkət deyil, nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu söyləməyə əsas verir. Digər tərəfdən, həmin cümlələri sadə cümləyə çevirdikdə baş cümlə səbəb, budaq cümlə isə səbəbdən doğan nəticəni bildirir. Bu da onların nəticə budaq cümləsi olduğunu sübut edən ikinci, daha inandırıcı arqumentdir. Məsələn: *İyda çiçəklərinin ətri havaya elə hopmuşdu ki, nəticədə nəfəs aldıqca adam sanki bihuş olurdu; Sürətlə tərpənən maşınlar torpağı elə eşmişdi ki, nəticədə ayaq dəyəndə adamın özü boyunca toz qalxırdı*. Professor Ə.Əbdullayev belə cümlələri nəticə bildirən tərz-hərəkət budaq cümlələr hesab edir. Ancaq nəticə budaq cümlələrindən danışarkən prof. Ə.Əbdullayev qeyd edir ki, bu tipli cümlələrdə əvvəldə gələn baş cümlə səbəbi, budaq cümlə isə səbəbdən doğan nəticəni bildirir və budaq cümlələrin əvvəlinə «bunun nəticəsində» sözlərini əlavə etdikdə cümlənin mənasına tələb gəlmir.

Beləliklə, çevirmədən istifadə edildikdə qrammatik hadisələr hərtərəfli dərk olunur, şagirdlərin nitqi paralel konstruksiyalar vasitəsilə zənginləşdirilir və şagirdlərə oxşar, fərqli cəhətləri aşkar etməyə tutarlı dəlillər verir.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN NÖVLƏRİNİN SXEMLƏR ƏSASINDA ÖYRƏDİLMƏSİ

Bikəxanım SƏLİMOVA,

Bakı şəhərindəki 313 nömrəli orta məktəbin müəllimi

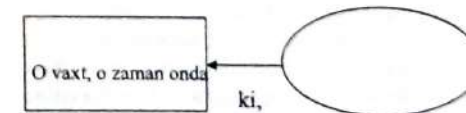
Bu günün şagirdini maraqlandırmaq, diqqətini tədris materialına cəlb etmək heç də asan deyil. Bunun üçün müəllim çalışmalıdır ki, mövzunu izah edərkən məntiqi təfəkkürə əsaslanan metodlara müraciət etsin, şagird özü düşünsün, arayıb axtarsın, müəllimin biliklərindən hazır şəkildə faydalanmasın.

Daha qısa, düşündürücü yol tapmaq, bütün dərs prosesi şagirdlə yeni mövzu arasında yaxınlıq yaratmaq üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. Onlardan biri də son illər təcrübədə mühüm yer tutan sxem və düsturlardan istifadə etməklə dərsdə canlanma, fəallıq yaratmaqdır. Məhz sxem və formullardan istifadə edərək IX sinifdə tabeli mürəkkəb cümlənin də tədrisində maraqlı dərs qurmaq olar. Bu məqsədlə tabeli mürəkkəb cümlənin iki növünün – zaman budaq cümləsi və şərt budaq cümləsi mövzularının tədrisinə diqqət yetirək. (Xatırladıq ki, bu yazıda əsas məqsəd bütöv bir dərsin gedişini vermək yox, sxemdən istifadənin əhəmiyyətini göstərməkdir).

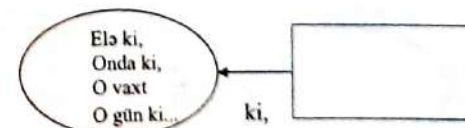
I dərs: Zaman budaq cümləsi.

Mövzunun tədrisinə başlayarkən şagirdlərə üz tutaraq deyirik: **Bu gün zərflilik budaq cümləsinin bir növünü sxem əsasında öyrənəcəyik. Sxema baxaraq söhbətin hansı növdən getdiyini deyən və sxemləri açıqlayın.**

I sxem

II sxem

TƏKRAR VƏ ONUN FORMALARI

Rəhilə BABAYEVA,
ATU-nun müəllimi

Azərbaycan dilinin tədrisinə bütövlükdə nəzər yetirdikdə gördük ki, öyrədilən hər bir mövzu, hər bir qayda tələbələrə yeni bilik verməklə yanaşı, sonra keçiləcək mövzuların öyrədilməsi üçün də zəmin yaradır. Daha doğrusu, bu fənn üzrə keçilən ayrı-ayrı mövzular bir-biri ilə bilavasitə əlaqədardır, zəncir kimi bağlıdır. Məsələyə bu cür yanaşdıqda nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycan dilini yalnız gündəlik keçilən mövzuların mənimsənilməsi ilə məhdudlaşa bilməz. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, dil dərsləri tələbələrə müvafiq bacarıq və vərdisləri aşılaması ilə fərqlənir. Azərbaycan dili kursunu tam şəkildə təkrarsız, həm də müntəzəm və ciddi təkrarsız öyrətmək mümkün deyil. Bu "bilik zəncirinin" hər bir halqası elə möhkəm olmalıdır ki, qırılmasın. Bu "halqaları" vaxtında yoxlayan, zəiflərinə möhkəmləndirən, "zəncirin" tam bütövlüyünü təmin edən yalnız və yalnız təkrardır.

"Təkrar biliyin anasıdır" deyən böyük pedaqoq K.D.Uşinskinin bu müdrik fikri, mənə elə gəlir ki, birinci növbədə dil dərslərinə aiddir.

Mən təkrarı müxtəlif formalarda aparıram. Bunlardan biri gündəlik təkrardır.

Hər bir dərslərin gedişi müddətində keçmiş mövzunun təkrarını şərti olaraq gündəlik təkrar adlandıırıram. Bir qayda olaraq, keçmiş dərslərin soruşub tələbələrin biliyini qiymətləndirdikdən sonra frontal suallar vermək, yaxud lazım gələndə bəzi qaydaları özüm yenidən izah etməklə həmin mövzunu 4-5 dəqiqə təkrar edib tələbələrin hafizəsində möhkəmləndirirəm. Yeni mövzunu da izah etdikdən sonra yenə frontal suallarla təkrar aparıb lazım gələndə (vaxt imkan verəndə) bir-iki tələbəyə dərsləri danışdırıram. Öyrədilən biliklər müsahibə vasitəsilə möhkəmləndirilir. Təkrarda, əsasən, müsahibə üsulundan istifadə edirəm. Eyni zamanda çalışıram ki, suallar düşündürücü olsun: tələbələrə müstəqil mühakimə yürütməyə, ümumiləşdirmələr aparmağa təhrik etsin. Məsələn, ismin təsirlik halını keçdikdən sonra müsahibəni təxminən bu kimi suallar əsasında aparıram:

- "Rəna maraqlı kitab oxudu" cümləsində kitab ismi hansı haldadır?

Nə üçün?.. Təsirlik halın adlıq haldan fərqi nədədir?.. Və s.

Təcrübə göstərir ki, hər şeyi tələbələrə hazır şəkildə verdikdə möhkəm mənimsənilmir, tez unudulur. Lakin, bir növbə, "çaşdırıcı" suallarla tələbələrə düşünməyə məcbur edəndə, onları müqayisələr aparmağa, nəticələr çıxarmağa alışıdıranda hər şeyi dərinlən və şüurlu surətdə mənimsəyə bilirlər. K.D.Uşinski çox yaxşı demişdir: "Müqayisə hər cür anlamanın və hər cür təfəkkürün əsasıdır".

Müəllimin dediklərini tələbənin kor-koranə qəbul etməsi məqbul deyil. Mən tələbələrə elə öyrətmişəm ki, hər bir izahatıma tənqidi yanaşır, ağıllarına

batmayan fikri qəbul etmək istəmirlər. Çox vaxt təkrar zamanı, yəni keçmiş və yeni biliyi möhkəmləndirərkən "çaşdırıcı" suallar verir, onları düşünməyə məcbur edirəm. Bəzən də özüm qəsdən "səhv edirəm". Tələbələr dərhal mənim səhvimi düzəldirlər. Belələrini tərifləyir, daha da həvəsləndirirəm.

Təkrarın başqa bir növü mövzulararası əlaqəli təkrardır. Unutmayaq ki, çox vaxt yeni mövzunun öyrənilməsi əvvəl verilmiş biliklərə əsaslanır, əvvəlki bünövrə üzərində qurulur. Məsələn, düzəltmə sözləri keçərkən ondan əvvəl öyrədilmiş kök və şəkilçini yada salmaq vacibdir. Əgər tələbə sözdüzəldici şəkilçiləri fərqləndirməyi bacarmırsa, onda düzəltmə sözləri necə öyrətmək olar?

Mən ismin ziyəlik və təsirlik hal şəkilçilərini öyrədirərkən mənsubiyyət şəkilçilərini də yada salıram, çünki bəzi şəkilçilər həm mənsubiyyət, həm də ziyəlik və təsirlik hal şəkilçiləri kimi işlənir. Məsələn, "Sənin kitabın", "Kitabın cildi" birləşmələrindəki əvvəlinci "kitabın" sözdündəki –in mənsubiyyət, sonrakı eyni sözün qəbul etdiyi –in isə ziyəlik hal şəkilçisidir.

Düzəltmə sifəti keçəndə düzəltmə ismi, mürəkkəb sifəti keçəndə mürəkkəb ismi yada salıram. Bu həm də düzəltmə və mürəkkəb ismin haqqındakı biliyi möhkəmləndirməyi təmin edir, həm də düzəltmə və mürəkkəb sifətlərin asan mənimsənilməsi üçün zəmin yaradır.

Mövzuların təkrarı da vacib və faydalıdır. Bu cür təkrar öyrədilmiş ayrı-ayrı böyük mövzuları, bəhsləri tələbələrin hafizəsində bir daha möhkəmlətmək məqsədi daşıyır. Bu təkrara qabaqcadan hazırlıq görülür. Təkrar olunacaq bəhsləri tələbələrə elan edirəm. Tələbələr öyrəndiklərini bir daha nəzərdən keçirir, əlavə tapşırıqlar icra edirlər. Təkrar dərslərində də ayrı-ayrı mövzuların hərəsini bir tələbə danışır. Vaxt azlıq edəndə qalan mövzulara dair frontal sual-cavab aparılır.

Semestr ərzində keçilmişləri bir daha yada salmaq, onları tələbələrin hafizəsində möhkəmlətmək məqsədi daşıyır. Mən bu təkrarı daha səmərəli təşkil etmək məqsədilə təkrara hazırlaşmağın yollarını izah edir, konkret göstərişlər verirəm. Tələbələr evdə hazırlaşarkən semestr ərzində öyrənilmiş mövzuları nəzərdən keçirir, özlərini yoxlayırlar. Unutduqları və zəif bildikləri mövzuları yenidən oxuyub yada salırlar. İllik təkrarı isə bir qədər başqa cür təşkil etmək lazım gəlir. Burada il ərzində keçilmiş bütün mövzuların təkrarı üçün saatlar ayrılır. Hər saatda hansı materialların təkrar olunacağı konkret şəkildə müəyyən edilir.

2011: Bayram günləri

Dekabrın 3-də Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti "2011-ci ildə Novruz, Ramazan, Qurban bayramları haqqında" qərar qəbul etmişdir. Qərarla bildirilir ki, Əmək Məcəlləsinin 105-ci maddəsinə, Milli Emlək Akademiyasının və Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin məlumatına əsasən Nazirlər Kabineti tərəfindən 20, 21, 22, 23, 24 mart – Novruz bayramı, 30, 31 avqust – Ramazan bayramı, 6, 7 noyabr – Qurban bayramı elan edilmişdir. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, həmin günlər iş günü sayılmır.

MƏNTİQİ-FONETİK ÇALIŞMALAR ÜZRƏ İŞDƏ ATALAR SÖZLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Elbəyi MAQSUDOV,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti

Ana dili dərslərinin gözəlliklərindən biri də onun çox qədim və zəngin olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə əlaqəli öyrədilməsidir. Azərbaycan dilindən hər hansı bir mövzunun tədrisində folklor nümunələrimizin istənilən janrından geniş istifadə etmək imkanları mövcuddur. Bu imkanlardan necə və harada istifadə etmək isə müəllimin peşəkarlığından, metodiki ustalığından asılıdır. Bu yazıda min illərin sınağından çıxmış, nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək, süzülə-süzülə, saflaşsa-saflaşsa günümüzə qədər gəlib çatmış atalar sözlərindən tədris zamanı konkret olaraq fonetik çalışmaların yerinə yetirilməsi məqamında istifadə imkanlarından söz açacağıq.

Şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrları kimi, atalar sözləri də öyrəncilərdə gözəl, mənalı insani duyğular aşılayır, onların mənaviyyatını formalaşdırır, elə, obaya, vətənə, milli-əxlaqi dəyərlərimizə, adət-ənənələrimizə məhəbbət hissi tərbiyə edir. Şagirdlər dərslərdə müntəzəm olaraq digər aqillərin, müdriklərin, uluların ibrətəmə fikirlərini və deyimlərini dinlədikcə, ondan təcrübi şəkildə istifadə etdikcə özləri də kamilləşir, müdrikləşir, nitqləri gözəl, zəngin olur. Həm də onlar xalq ədəbiyyatının bu gözəl, yığcam və mənalı nümunələrini daha çox öyrənməyə, ondan nitqlərində tez-tez istifadə etməyə çalışırlar. Fonetikaya aid öyrəndikləri nəzəri bilikləri folklor nümunələri üzərində tətbiq etməyi öyrənir, xalq ədəbiyyatı nümunələrində isə dil faktları və dil hadisələrini müşahidə etmək bacarıqlarına yiyələnirlər. Danışiq səsələrinin nitqdə rolunu, hərflərin yazıdakı əhəmiyyətini, sait və samitlərin müxtəlif xüsusiyyətlərini, latin qrafikalı əlifbamızla bağlı bir çox məsələləri, orfoqrafik qaydaları, onların nitqdəki orfoepik xüsusiyyətlərini və s. atalar sözləri üzərində müşahidələr aparmaqla öyrənirlər.

Dərsdə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan fonetik-məntiqi çalışmalar fərdi və ya qrup halında aparıla bilər.

Çalışma 1. Ulduz işarələrinin yerinə uyğun samitləri artırmaqla atalar sözlərini kim daha tez oxuya bilər?

Nümunə;

*a*₁ *ü**ə* *o** o**a*. (Qarı düşməndə dost olmaz).

1. İ*a*₁* a*₁*a *a *ə*ə* *a*a*₁*a *a. (İlanın ağına da lənə, qarasına da).
2. *e* *ə*₁*ə*₁*i *e* *ə a*a*a*. (Yel gətirəni yel də aparar).
3. *o**o*a*₁* *i*₁* i**ə*ə*. (Boşboğazın dili işləyər).

Müəllim nümunədə verilmiş cümləni öyrəncilərə göstərir, yaxud adi və ya elektron lövhədə yazır. Onların bilik səviyyəsi nəzərə alınaraq, eləcə də keçirilən mövzudan asılı olaraq öyrəncilərə kömək məqsədilə samitlər növlərinə görə (kar, cingiltili, sonor, qoşadodaq, dil-diş və s.) müxtəlif rənglərlə də verilə bilər. Tapşırıq yerinə yetirilərkən şagirdlərin çətinlik çəkdikləri hiss olunarsa, müəllim deyə bilər ki, uşaqlar, göy rənglə göstərilmiş ulduzcuqlar sonor səslərin qrafik işarələridir. (Bunu nümunədəki cümləyə uyğun olaraq 2, 5, 6, 10, 11-ci ulduzcuqların sonor səsləri bildirdiyini də söyləmək olar). Onlar müəllimin bu işarəsindən sonra göy rəngli işarələrin, yaxud rəqəmlərin yerinə sonor səsləri ifadə edən hərfləri növbə ilə əvəzləyərək artırır. Sözlərdən biri tam oxundusa, şagirdlər həmin sözün işləndiyi atalar sözlərini xatırlamağa səy göstərirlər. Öyrəndikləri atalar sözlərinə, eləcə də məntiqi təfəkkürlərinə istinad edərək tələb olunan atalar sözünü oxumağı bacarırlar. Müəllim işarələnmiş digər cümlələr üzərində işi sinifdə, yaxud evdə davam etdirməyi tapşırı bilər.

Çalışma 2. Verilmiş cümlələrdə hansı saitləri ixtisar etsək atalar sözlərini oxumaq olar?

1. Qiurod həmişə aca olair. (Qurd həmişə ac olar).
2. Dilidəni itai olana, ağıaladan ələnəg olar. (Dildən iti olan, ağıldan ləng olar).
3. Öürtülü bazar dosutuluğu piozar. (Örtülü bazaar dostluğu pozar).
4. Dünaya əməli dünayada aqalaciaq. (Dünya malı dünyada qalacaq).

Çalışma 3. Verilmiş samitlərə incə saitlər artırmaqla atalar sözünü oxuyun.

1. M*s₁*h*t *ş*tm*y*n* n* k*m*k? (Məsləhət eşitməyə nə kömək?)
2. D*m*r* *st*.*st* d*y*rl*r. (Dəmiri isti-isti döyərlər).
3. Y*₁ *₁* g*₁*n, s*₁ *₁* g*d*r. (Yel ilə gələn, sel ilə gedər).

Çalışma 4. Verilmiş samitlərə qalın saitlər artırmaqla atalar sözlərini oxuyun.

1. Q*y* d*ğ* *rx*₁*n*r. (Qaya dağa arxalanar).
2. Ç*y y*n*nd* q*y* q*zm*zl*r. (Çay yanında quyu qazmazlar).
3. Q*ş*n q*r*, y*y*n b*r*. (Qışın qarı, yayın barı).
4. *ğ*n *d* v*r, q*r*n*n d*d*. (Ağın adı var, qaranın dadı).

Çalışma 5. Verilmiş samit səslərə qalın saitlər artırmaqla atalar sözünü bərpa edin.

1. Q r n n d n y ş d y n r. (Qurunun oduna yaş da yanar).
2. T m h k r y l n ç l d d r. (Tamahkarı yalançı aldadar).
3. ğ l r s n m ğ l r, q l n y l n ğ l r. (Ağlarsa anam ağlar, qalanı yalan ağlar).

Çalışma 6. Soldaki samitlər sırasına sağdakı saillər sırasını artırmaqla atalar sözlərini kim tez yazar?

1. lnn ğn d lnt, qrsn d. ___ lai ata a əə, aata a
(Hanın ağına da lənət, qarasına da.)
2. Dvr nm yxr, nsn qm. ___ iai ə ia iai ə
(Divarı nəm yıxar, insanı qəm.)
3. Şrt şmd ks, xrmnd ybşmysn. ___ əi ua ə iaa aaaaa
(Şərti şumda kəs, xırmanda yabalaşmayan.)

Çalışma 7. Atalar sözlərini oxumaq üçün təkrar olunan eyni saitin üstündən xətt çəkmək kifayətdir. Bu atalar sözlərini ən tez kim oxuya bilər?

- a) Udəliyə yueru vueru, oluina ubel vueru.
 - b) Ağəl esərevəti esatne aelinemir.
 - c) Qürüd aədmi üdəyışər, xüasıyyətiüni dəyüşməüz.
- (Birinci cümlədə u, ikinci cümlədə e, üçüncü cümlədə isə ü saillərinin üstündən xətt çəkmək lazımdır).

Çalışma 8. Verilmiş atalar sözlərinin saillərini bərpa etməklə, kim daha tez oxuyar?

1. *k**zl* d*sd*n d*şm*n y*xş*d*r.
 2. X*nc*ri* *l* b*lm*d*y*n*, x*xş s*zl* *l* b*l*rs*n.
 3. *st*m* *nl* g*r*b, *d*m* d*y*rm*nç* ç*g*rm*!
 4. P*sl*y* t*rp*ğ* *kd*l*r, g*y*rm*d*.
- (1. İkiüzlü dostdan düşmən yaxşıdır).

Çalışma 9. Şifrələnmiş atalar sözlərini oxuyun:

- a) 8,11,1 2,32,13,20,23,20 17,11,1 12,32,13,20,23,20,13,28,32,13
31,26,9,17 12,15,5,9. (Söz yanığı köz yanığından bərk olur.)
- b) 5,14,32,13 2,27,9,28,6,13 17,4,8,26,9,15,26,9.
- c) 1,4,15,14 2,27,9,28,26 16,32,15,14,32,1.

(Bu çalışmada əlifbadakı hərflər sondan əvvələ, z-dən a-ya istiqamətdə rəqəmlərlə işarələnib. Z hərfi-1,y-2,v-3 və s.)

Çalışma 10. Şifrələnmiş atalar sözünü hansı qrup daha tez oxuyar?

- 1) Qürət görməyən adam Vətən qədrini bilməz.
17,29,24,2,7,27 9,22,24,19,7,31,7,20 1,5,1,19 30,7,27,7,20
17,7,5,24,14 2,14,18,19,7,32.
- 2) Evin yaraşığı uşaqdır, süfrənin yaraşığı qonaq.
6,30,14,20 31,1,24,1,26,13,10,13 28,26,1,17,5,13,24,
25,29,8,24,7,20,14,20 31,1,24,1,26,13,10,13 17,21,20,1,17.
- 3) 25,1,17,17,1,18 31,21,12 14,16,7,20 2,13,10 30,1,24 14,5,14.

"Fonetika" bəhsində atalar sözlərinin öyrədilməsinə kömək edən çalışmaları əksəriyyəti əlifba mövzusu ilə bağlıdır. Bunu nəzərə alaraq, müəllim ilk növbədə öyrəncilərə əlifbanı əzbər öyrətməyə çalışmalıdır. Əlifbanı şagirdlərə əzbərlətmək olar, amma onlar bu sıralanmanı çox tez unuda bilər, hansı hərfdən sonra hansı hərfin gəldiyini heç də asanlıqla xatırlaya bilmirlər. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün bəşhecəli misralardan ibarət olan "Əlifba sözlüyü" şeirini öyrəncilərə əzbərlətmək kifayət edir. Onlar bu bədii parçanı əzbərlədikdən sonra istənilən zaman əlifbanı sıra ilə ardıcıl yazmağı, lazım olan sözləri, adları, soyadları, atalar sözlərini və s. əlifba sırasına uyğun sıralamağı bacaracaqlar. Çünki şeirdəki sözlərin özü əlifba sırası ilə düzülüb. Hərflərə görə sözləri deyil, sözlərin ilk hərflərinə görə əlifbanı xatırlamaq öyrəncilər üçün daha asan və yadda qalan olur.

Əlifba sözlüyü

Azərlə Baycan	Orfoepiya
Cəngə çıxarkən,	Öyrənməmişdi?
Dəngəsər etdi	Peşimançılıq
Əsməri Fidan.	Ruhdan salmasın
Görmüsən "ğ"ı-lar	Şagirdlərimi.
Hərdən "x"ı-laşsın,	Tanrım ucaldar
"l"lar incəlsin,	Üzüağları,
"j"lar karlaşsın?	Vətən yaşadar
Qız lələləşdi,	Ziyalıları.
Məktəbdə nədən	

Çalışma 11. "Atalar sözləri" kitabına baxmadan əvvəlcə qalın, sonra isə incə saillərlə başlayan atalar sözləri yazın.

Çalışma 12. Azərbaycan əlifbasının hər bir hərfi ilə başlayan atalar sözləri yazın (t, ğ, j hərflərini atalar sözünün axırıncı hərfi kimi işlətməyə çalışın).

Çalışma 13. Birinci qrup (yaxud sıra) cingiltili, digəri isə kar samitlərlə başlayan atalar sözləri yazsın. (Şagirdlərin kar samitləri yadda saxlamasını təmin etmək üçün "Paşa, xaki kofta seç ha!" cümləsini yadda saxlamaları kifayətdir. Cümlədəki sait səslərdən başqa digər səslər kar samitlərdir).

Çalışma 14. Əvvəlcə kar samitlərlə, sonra isə onların qarşılıqlı cingiltili ilə başlayan atalar sözləri yazın.

Nümunə: Keçi can hayında, qəssab piy axtarır. Gül qönçədə qalmaz, söz qəlbədə.

Və yaxud şagirdlərə tapşırıqlı ki, onlar bacardıqca daha çox atalar sözləri əzbərləsinlər. Növbəti dərslərin birində, dərnək məşğələlərində, yaxud məktəbdə keçiriləcək müəyyən bir tədbirdə atalar sözləri ilə bağlı yarış və ya

ƏLAVƏ CÜMLƏNİN TƏDRİSİ

Səidə MUSTAFAYEVA,
filologiya elmləri namizədi

Orta məktəb şagirdləri tərəfindən çətin dərk olunan sintaksisin tədrisi həmişə metodistləri düşündürən problemlərdən biri olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, sintaksisin tədrisində həll edilməmiş problemlər, mübahisəli məsələlər çoxdur. Həmin problemlər təbii olaraq orta məktəblərdə, sintaksisin tədrisində bir sıra çətinliklər yaradır. Bu səbəbdən də sintaksisin bu və ya digər sahələrini əhatə edən metodik tövsiyələrin hazırlanması vacibdir.

Sintaksisin tədrisində qarşıya çıxan problemlərdən biri də əlavə cümlənin öyrədilməsi ilə bağlıdır. Əlavə cümlələr elmi cəhətdən də tədqiqata son dövrlərdə cəlb edilmiş bir mövzudur. Bu mövzuda ilk dəfə professor Y.Seyidov mükəmməl bir elmi araşdırma apararaq 2000-ci ildə «Azərbaycan ədəbi dilində əlavə sözlər və əlavə cümlələr» adlı monoqrafiya çap etdirmişdir.

Əgər biz orta məktəblər üçün yazılmış Azərbaycan dili dərsliklərinə nəzər salsaq, o zaman görürük ki, köhnə dərsliklərdə əlavə cümləyə aid heç bir məlumat yoxdur. Əlavə cümlə bəhsini ilk dəfə professor Y.Seyidov və professor Q.Kazımovun birgə hazırladıkları 7-8-ci siniflər üçün «Azərbaycan dili» dərsliyinin (dərslik 1994-cü ildə «Türk dili», 1998-ci ildə isə «Azərbaycan dili» adları altında nəşr edilmişdir) «Sintaksis» bölməsinə daxil etmişlər. Son dövrlərdə isə həmin dərslik hər iki müəllif tərəfindən ayrıca hazırlanıb çap olunaraq, orta məktəblərdə əsas dərslik kimi istifadə edilir.

F.Şahbazov və Q.Kazımovun VIII siniflər üçün birgə hazırladıkları və 2009-cu ildə çap olunmuş «Azərbaycan dili» dərsliyində əlavə cümlə ilə bağlı aşağıdakı məlumatlar verilmişdir:

Cümlədə özündən əvvəlki üzvün mənasını izah edib konkretləşdirən sözə və ya söz birləşməsinə əlavə deyilir; Məsələn: «O, axşam düşən kimi buraya- Kürün sahilinə gələrdi».

Əlavənin aid olduğu üzvə əlavəli üzv deyilir. Əlavə aid olduğu üzvdən sonra gəlir, ondan xüsusi intonosiya və fasilə ilə ayrılır.

Əlavə əlavəli üzvlə şəxsə, kəmiyyətə və ismin halına görə uzlaşır. Məsələn: «Uçur qağayılar- o nazlı quşlar».

Bəzən əlavəli üzv I, II şəxslərdə, əlavə isə III şəxsədə olur, əlavə əlavəli üzvlə ismin halına, kəmiyyətə görə uzlaşır, şəxsə görə uzlaşma pozulur. Məsələn: «Biz, VIII sinfin şagirdləri, hələ çox öyrənməliyik».

Bütün cümlə üzvlərinin əlavəsi olur. (Göstərilən dərslik, səh.94-96).

Əlavə cümlənin orta məktəb dərsliklərinə salınması, həmin mövzuya metodik baxımdan da yanaşmağa əsas verir.

VIII siniflər üçün hazırlanmış «Azərbaycan dili» dərsliyində əlavə cümlələrin izahı aydın şəkildə verilsə də, bu cümlələrlə ara cümlələrin fərqi izah edilməmiş, hətta dərslikdə ara cümlələr bəhsi verilməmişdir. Fikrimizcə, əlavə cümlənin tədrisi zamanı ilk növbədə ara cümlə ilə əlavə cümlənin fərqi məsələsinə toxunulmalı, qeyd edilməlidir ki, ara cümlələr danışanın fikrinə münasibət bildirdiyi halda, əlavə cümlələr qoşulduğu cümlənin və mənasını genişləndirir, ya da əlavə məlumat verir. İkinci fərq bundan ibarətdir ki, ara cümlələri ara sözlərlə əvəz etdikdə cümlənin mənası dəyişmir. Əlavə cümlələri isə nə ara sözlərlə, nə də əlavə sözlərlə əvəz etmək mümkün deyildir. Məsələn: «Mənə elə gəlir ki, tapşırıq siza aydındır». Bu, ara cümləsi olan bir cümlədir. «Mənə elə gəlir» ara cümləsini ara sözlə də əvəz etdikdə cümlənin mənası dəyişmir. Məsələn; həmin cümləni belə də demək olar: Məncə, tapşırıq siza aydındır.

Göründüyü kimi, «Mənə elə gəlir» ara cümləsini «məncə» ara sözü ilə əvəz etdikdə cümlənin mənasında heç bir dəyişiklik baş vermədi. Ümumiyyətlə, belə əvəzlənmələr cümlənin mənasına təsir etmir. Əlavə cümlələri isə əlavə sözlə əvəz etmək mümkün deyil. Məsələn: «Əziz dayı (o bizim köhnə qonşumuz idi) öləndən sonra elə bil kənd boşalmışdı». Bu, əlavə cümləsi olan cümlədir. Həmin cümlə belə də verilə bilərdi: Əziz dayı öləndən sonra elə bil kənd boşalmışdı. «O, bizim köhnə qonşumuz idi» cümləsi isə əlavə cümlədir və yeni məlumat verir. Bu əlavə cümləni əlavə sözlə əvəz etmək isə mümkün deyildir.

Dərsliklərə gəlincə, biz yazımızın əvvəlində də qeyd etmişdik ki, köhnə dərsliklərdə səhv olaraq əlavə cümlələr ara cümlələrin tərkibində verilmiş və bu da tədrisdə dolaşıqlığa gətirib çıxarmışdı. Yeni dərsliklərdə isə bu problem aradan qalxmışdır. Amma ara sözlər bəhsi dərsliyə salınsa da, ara cümlə və əlavə sözlərlə bağlı məlumat verilməmişdir.

Biz təklif edirik ki, Azərbaycan dili dərslikləri yenidən tərtib edilərkən, müəlliflər əlavə sözləri, əlavə cümlələri, o cümlədən ara sözləri və ara cümlələri də ayrı-ayrı bəhslər kimi dərsliyə daxil etsinlər. Ona görə ki, bunlar mahiyyət etibarilə bir-birindən fərqlidir. Bunların hər biri müstəqil bəhs kimi öyrədilsə, yeni tədris materialı daha ətraflı mənimədsilər.

Sintaksisə aid metodik ədəbiyyatla tanış olarkən görürük ki, yalnız pedaqoji elmlər doktoru, professor M.Həsənov «Sintaksisin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər» adlı kitabında «Ara cümlələr» bölməsinin «Sadə və mürəkkəb cümlənin fərqi» bəhsində sadə cümlələrin tərkibini izah etmək üçün qismən də olsa əlavə cümlə məsələsinə toxunmuş, amma mövzuya tam aydınlıq gətirməmişdir.

Tədris zamanı əlavənin hansı cümlə üzvünə aid olduğu aydınlaşdırıldıqdan sonra, şagirdlərə o da izah olunmalıdır ki, əlavə cümlənin bir neçə növü vardır. Onlardan biri sual bildirən əlavə cümlələrdir. Şagirdlərə aydınlaşdırılır ki, danışanın fikrinə sual şəklində münasibət bildirən cümlələrə sual bildirən əlavə cümlələr deyilir. Belə cümlələrdə, əsasən, bədii sual üstünlük təşkil edir. Sual bildirən əlavə

cümlələr müəllimin hazırladığı nümunə vasitəsilə dəqiqləşdirilir. Məsələn: 1. Nizaməddin qılıncı qaldırıb- bu qılıncı ondan başqa görün olmuşdumu?-yellədi, qılıncı parıltı döşəməyə düşdü. 2. Belə qatı qaranlıqda- bu qaranlıqda yol tapmağın Aslan üçün çətin olacağını kim bilmirdi ki, - Aslan dar küçələrdə tələsə-tələsə gedirdi. 3. Küçədə qəfildən huşunu itirmiş bu qadın-görəsən o huşunu niyə itirmişdi.- mənim anama huşunu itirmiş bu qadın-görəsən o huşunu niyə itirmişdi. 4. Qızılquş qıy elə oxşayırdı ki, elə bil bir almayıdı yarı bölünmüşdü. 5. Qızılquş qıy vurub, havaya qalxdı-bu quşun adını niyə Qızılquş qoymuşdular?-bir anda gözədən itdi.

Qeyd edilir ki, sual bildirən əlavə cümlələrdən başqa əlavə cümlənin zaman və məkan bildirən növləri də var. Eyni zamanda, o da izah olunmalıdır ki, zaman bildirən əlavə cümlələr qoşulduğu cümlələr haqqında yalnız zamanla bağlı əlavə məlumat verir. Məsələn: Bundan sonra (bu hadisə 1945-ci ildə baş verdi) mən bir qədər də xalq arasında məşhurlaşdım. "Mən ona ürəyimi açanda (bu payızın axır ayları idi), özümü sanki göylərdə hiss edirdim". "Mən onunla danışarkən (gecədən keyli keçmişdi) o məni süzür, gözlərinin yaşını saxlaya bilmirdi".

Şagirdlərə o da izah edilir ki, məkan bildirən əlavə cümlələr (bunlara yer bildirən əlavə cümlələr də demək olar) qoşulduğu cümlədə yalnız məkan haqqında əlavə məlumat bildirir. Məsələn: "Qəza xəbəri bizə çatanda (bu hadisə kəndimizin kənarındakı dağın üstündə baş vermişdi) arvadlar ayaq yalın, başı açıq, üz-gözlərini dağda-dağda dağa tərəf yüyürürdülər. Biz onu görəndə (o hələ yastı-yapalaq evlərdə yaşayırdı) təəcübümüzü gizlədə bilmədik".

Əlavə cümlələrin növləri təkcə bunlarla tamamlanmır. Onun növləri daha zəngindir. Əlavə cümlələrin çox təsadüf olunan növlərindən biri də iş-hal, hərəkət bildirən əlavə cümlələrdir. Şagirdlərə izah olunmalıdır ki, bu növə ən çox dram əsərlərinin remarkalarında rast gəlmək olar. Bunu daha aydın izah etmək üçün müxtəlif dram əsərlərindən və bu tipli cümlələr əvvəlcədən seçilib, qeyd edilməlidir. Sınıfta, şagirdlərlə iş zamanı isə fərdi qaydada bir-neçə şagirdi lövhəyə çıxarıb nümunələr yazdırmaqla bu cümlələrin mahiyyətini onlara mənimsətmək olar.

Ümumiyyətlə, istər əlavə cümlənin, istərsə də sintaksisin digər bəhslərinin tədrisində, bizə görə, öyrənmənin (şagirdin) fərdi yaradıcılığına üstünlük verilməlidir. Belə ki, müəllim şagirdlərə bədii əsərlərdən istifadə etmə qaydasını öyrətməlidir. Şagirdlər də bədii əsərlərdən nümunə üçün cümlələr seçib, sistemli şəkildə yazmalıdır. Bu həm də şagirdlərdə fərdi qaydada işləmək bacarıqları yaradır və izah olunan materialı daha dərindən dərk etmələrinə kömək göstərir. Məsələn: Müəllim izah edir ki, iş, hal, hərəkət, vəziyyət bildirən əlavə cümlələrə dram əsərlərində daha çox təsadüf olunur. Bu zaman şagird, bir dram əsəri götürür, onu oxuyur, oradakı cümlələri seçir. Bu həm şagirdin dünyagörüşünü formalaşdırır, həm də tədris materialını daha dərindən anmasına imkan yaradır.

SÖZLƏRDƏ KONVERSIYA HADİSƏSİ VƏ ONUN TƏLƏBƏLƏRƏ İZAHİ

Məhbubə QURBANOVA,
filologiya elmləri namizədi, dosent

Məlum olduğu kimi, konversiya prosesi iki mərhələdə olur. I mərhələdə söz əvvəlki qrammatik xüsusiyyətlərini qismən itirir, yenisini tam qəbul edə bilmir. II mərhələdə isə söz tamamilə başqa kateqoriyaya daxil olur, onun bütün leksik-semantik mənasını, morfoloji-sintaktik əlamətlərini qəbul edir və təzə müstəqil leksik vahid kimi dildə özünü göstərir. Bu ikinci mərhələ semantik konversiya adlanır. Konversiyanın bu növü daha çox substantivləşmə və adyektivləşmə hadisəsinə aiddir. Bu səviyyədə olan konversiya zamanı isim-sifət omonimliyində olan sözlər sintaktik cəhətdən isim və ya sifət yerində işlənir. Məsələn, **qoca**, **dənizçi**, **kəndli** və s. sözlər bu qəbildəndir.

Azərbaycan dilinin morfoloqiyasına həsr olunmuş kitablarda - **çi**⁴ və **-li**⁴ şəkilçili sözlər həm düzəlmə isim, həm də düzəlmə sifət bəhslərində verilir.

Professor M. Hüseynzadə yazır ki, bu şəkilçilərlə əmələ gələn sözlər, əsasən, peşə və sənət bildirən düzəlmə isim olur. Lakin bunlar, bir tərəfdən, tərkib daxilində özlərindən sonra gələn isimləri bu və ya başqa cəhətdən təyin etdikləri üçün morfoloqiyada sifət hesab oluna bilər. Digər tərəfdən, müasir ədəbi dilimizdə **tərbiyəçi**, **dilçi**, **alaçı**, **tənqidçi**, **döyüşçü** kimi bir çox sözlər yaranmışdır ki, bunların məzmununda sifət əlamətləri çox aydın hiss edilir. Buna görə də bu şəkilçilərlə düzələn sözləri yalnız düzəlmə isim kimi qəbul etmək doğru deyil.

1980-ci ildə nəşr olunmuş «Müasir Azərbaycan» dili (II hissə) kitabında **-cı**⁴ şəkilçisi yalnız isim düzəldən şəkilçilərə aid edilmiş, **-li**⁴ şəkilçisi haqqında yazılmışdır: «**-li**⁴...şəkilçisi həm isim, həm də sifət əmələ gətirən məhsuldar şəkilçidir. Bu şəkilçi ilə düzəlmiş sifət və isim bir-birindən mənasına görə fərqlənir. Belə ki, bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlərin bir hissəsi əşyalıq məzmununu, digər hissəsi isə əlamət və keyfiyyət bildirir».

Semantik-sintaktik cəhətdən substantivləşmədə fellərdən düzələn sifətdər də yaxından iştirak edir. **-ma**², **-ıca**⁴, **-ı**⁴ şəkilçiləri vasitəsilə fellərdən düzələn «qazma», «süzmə», «satıcı», «sağıcı», «ölü» kimi sözlər substantivləşmə nəticəsində tamamilə sifətlərdən ayrılmışdır.

Məsələn:

Yağlı yağış, vurdu dolu,
Qəza tutdu sağı, solu.

(B. Vahabzadə)

Yaşı əllini ötmüş insanlara həkim **süzmə** yeməyi məsləhət görür. **Satıcı** nəzakətli müştəriyə yaxınlaşıb nə istədiyini soruşdu. Göstərilən nümunələrdə «dolu», «süzmə», «satıcı» sözləri feldən düzələn sifət olmuş, lakin substantivləşmə nəticəsində tamamilə başqa məthum ifadə edən sözə-ismə çevrilmişdir.

Sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçən sözlərdən bəhs etmədiyimiz üçün burada konversiyanın bu növündən danışmayacağıq. Lakin heç bir sözdüzəldici vasitənin köməyi olmadan da sözlər semantik – sintaktik cəhətdən substantivləşə bilər. Məsələn:

Qara deyib matəm tutan xain Əhrimən
Təslim olub baş əyəcək ulu Hürmüza.
(S. Vurğun)

Yeddi qara qaranlıqda baxıb Şərqa için-için,
Öz bəxtini seyr etmişdi işığında bir ulduzun.
(S. Rüstəm)

Nümunələrin birincisində «qara» sözü geyim, libas mənasında, ikinci cümlədəki «qara» sözü isə insan mənasında işlənmişdir. Ümumiyyətlə, qara və ağ sözlərinin semantik çalarları çoxdur və bu barədə M. Adilov, Z. Verdiyeva və F. Ağayevanın birlikdə yazdıqları «Azərbaycan dilinin semasiologiyası» əsərində ətraflı məlumat verilmişdir.

Semantik – sintaktik cəhətdən adyektivləşmə hadisəsində isə sifət həqiqi mənada işləndikdə sintaktik cəhətdən, məcazi mənada işləndikdə isə semantik səviyyədə konversiyaya uğrayır.

Mərhum Səlim Cəfərovun vaxtilə qeyd etdiyi kimi, semantik-sintaktik konversiyanın bu növü sabit söz birləşmələrinin müəyyən bir şərait daxilində, müəyyən məsələ ilə əlaqədar, bu və ya digər şəxs, ümumi xarakterə maliksə, hamı tərəfindən mexaniki surətdə ifadə olunan bir növüdür.

Leksik ibarələr əsas etibarilə bədii ədəbiyyatda bu və ya digər şəxsin xüsusiyyətlərini vermək üçün və ya əşyanı canlandırmaq üçün işlədilir. Belə ibarələr bədii ədəbiyyatda epitet adlanır.

Nümunələrə nəzər salaq:

Bizimdir bu həyat, bu yer, bu hava,
Bax, bu qızıl Bakı, qızıl Moskva.

(S. Vurğun)

Uzanmış şəhərin polad əlləri,
Qatarlar, avtolar gəlir Muğana.

(S. Vurğun)

Vətən oğlu qılınc çəkmiş qəsbkarlar dünyasına,
Tunc sinələr hasar olmuş ürəklərin sevdasına.

(S. Vurğun)

Bu cümlələrdə gördüyümüz qızıl, polad, tunc sözləri tərkib daxilində işlənərək öz həqiqi mənalarda deyil, məcazi mənada işlənmişdir. Rus bölmələrində tədris prosesində bu situasiyada tələbələrə müqayisəli şəkildə izah olunur ki, Azərbaycan dilində

atributiv isimlər heç bir əlavə şəkilçi qəbul etmədən ismin qarşısında təyin vəzifəsində işləyə bilər.

Rus dilində isə belə isimlər şəkilçisi qəbul edərək sifətə çevrildikdən sonra bu mövqedə işləyə bilər. Eyni zamanda, rus dilində qrammatik cins kateqoriyası olduğuna görə sifət aid olduğu ismin cinsinə də uyğunlaşır (bax: M. Abdullayeva, C. Muradov, N. Məmmədova. Azərbaycan və rus dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, 2008).

isim	sifət
qızıl – zoloto	zolotoy
polad – stalğ	stalğnoy
tunc – bronza	bronzoviy

Gördüyümüz kimi rus dilində sifət mövqeyində işlənən isimlər sifətin göstəriciləri olan –ый, –ой, –ий, –ая, –ое, –яя, –ее əlamətlərini qəbul edir. Azərbaycan dilində dəmir qapı, taxta qapı birləşmələrində «dəmir» və «taxta» sözləri isim, rus dilində isə nisbi sifət olur.

Azərbaycan dilində I və II növ təyini söz birləşmələrinin I tərəfi kimi çıxış edən isimlər rus dilinə nisbi sifət kimi tərcümə olunur.

Nümunələrə nəzər salaq:

I növ təyini söz birləşmələri

yun corab – şerstnəje noski
gümüş qaşığıq – serebrənnəje locka
qızıl üzük – zolotoe kolğuo
qəhrəman xalq – qeroiçeskiy narod
sədaqətli dost – verniy druq

II növ təyini söz birləşmələri

divar qəzeti – stennaə qazeta
gündüz tamaşası – dnevnoy spektaklg
küçə hərəkəti – uliçnoe dvicenie
tədris planları – uçebnəje planı
qəhrəmanlıq dastanı – qeroiçeskiy gpos.

Semantik – sintaktik cəhətdən substantivləşmə və adyektivləşmədən başqa adverbiallaşma hadisəsi də mövcuddur:

Açıldıqca kitab kimi o varaq – varaq,

«Min bir gecə» dastanından şirin oxunur.

(S. Vurğun)

O, bəzən də bir şairin ruhu tək

Qəmli – qəmli fikrə gedib lal axır.

(S. Vurğun)

Nümunələrdə şirin – «maraqla», lal – «sakit» mənalarda işlənərək semantik cəhətdən daha çox zərf yerində ilə işlənib.

Semantik konversiya müəyyən bir nitq hissəsinə daxil olan sözün həmin nitq hissəsi ilə bütün semantik və qrammatik əlaqələrini itirərək yeni bir nitq hissəsinə keçməsinə nəzərdə tutur.

Görkəmli alim Ağamusa Axundovun qeyd etdiyi kimi, semantik konversiya demək olar ki, tamamilə anomastika sahəsinə aid olub, daha çox xüsusi isimlərdə özünü göstərir.

Bir sıra dilçilər ümumi adla bu ad əsasında meydana gələn xüsusi

adı bir-birinə omonim hesab edirlər: məsələn, **Aslan-aslan, Yasəmən-yasəmən, Zaman-zaman**. Bu fikrin düzgünlüyü ondadır ki, başqa nitq hissələrinə məxsus ümumi adlar xüsusi ad kimi işləndikdə mütləq ismə çevrilir. Məsələn, Dursun, Sevindik, Ağca kimi xüsusi isimlər ismə məxsus qrammatik şəkilçiləri qəbul edərsə, dursun («*durmaq*» felinin məxsus qrammatik şəkilçiləri qəbul edərsə, sevindik («*sevinmək*» felinin məxsus qrammatik şəkilçiləri qəbul edərsə, ağca («*ağ*» sifətinin çoxaltma dərəcəsi) sözləri həmin şəkilçilərlə işləyə bilməz, yəni hallana bilməz.

Azərbaycan dilində semantik cəhətdən əsas etibarilə sifətlər, fellər, qismən də zərflər substantivləşir.

Semantik cəhətdən substantivləşmiş sifətlər:

Şirini bir təhər ala bilsək biz,
Bərdəni alaraq müharibəsiz.

(S. Vurğun)

Komsomol Bəxtiyar kəndə gələli
Toplayıb başma yoldaşlarını,
Daşıyır çiyində yol daşlarını,
Gündə bir əlsizə bir yuva qurur.

(S. Vurğun)

Almaz: **Yaxşı**, axı mən bilmirəm ki, sənə necə kömək edə bilərəm.
(C. Cabbarlı).

Qoy bu əlimdəki işimi də qurtarım, o vaxta kimi **Aydınım** da gələr.
(C. Cabbarlı).

Bu cümlələrdə Şirin, Bəxtiyar, yaxşı, Aydın sözləri əvvəlki sifətlik xüsusiyyətini, ona aid olan bütün qrammatik əlamətləri itirmiş, konversiyalaşaraq, daha doğrusu substantivləşərək anomastik sözlərə çevrilmişdir. Onomastikanın şəbələrindən birini də toponimika təşkil edir. Toponimlərin bir çoxu isə semantik cəhətdən konversiyalaşma hadisəsindən meydana gəlmişdir. Bu bərdə toponimikanı tədqiq edən V.A. Nikonov yazır ki, Hind – Avropa dillərinin bütün sıralarında toponimlərin əksəriyyəti isimlərdən və ya substantivləşmiş sözlərdən ibarətdir. Bunlardan da mənşə etibarilə çoxluğu sifətlər təşkil edir. 1964-cü ildə Ryazan vilayətində 125 yaşayış məntəqəsindən 45-nin adı məhz sifətlərin substantivləşməsi yolu ilə yaranmışdır. Alman şəhərlərindən Frankfurt, Hamburq, Bolqarıstanda Qabrovo, Tirnovo toponimik adlar da bu qəbildəndir.

Fellərin substantivləşərək xüsusi ismə çevrilməsi bazasında olan semantik konversiya hadisəsi görkəmli ədib və dramaturqumuz Cəfər Cabbarlının bədii əsərlərində daha çox nəzərə çarır. Onun ilk dəfə ədəbiyyatımıza gətirdiyi, dilin öz daxili imkanlarından bacarıqla istifadə etməsi nəticəsində yaranmış **Sevil, Gülüş, Güllər, Yaşar, Qorxmaz, Solmaz** və s. kimi onlarca ad bu gün də müasir adlar sırasında işlənməkdədir.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN YARADICILIĞINDA ANA DİLİNƏ MÜNƏSİBƏT

Güllər QƏHRƏMANOVA.

Zaqatala rayonundakı akademik Zərifə Əliyeva adına
texniki fənlər təmayüllü liseyin müəllimi

Dünya ədəbiyyatında qəzəlləri, poemaları ilə şöhrət qazanan qəlb şairi Füzuli hər dövrdə tədqiqatçıları öz yaradıcılığına yönəldə bilmişdir. Milli ədəbi dil banisi olan Füzuli Azərbaycan şeirinin nəyə qadir olduğunu doğma türkcəmizdə ölməz sənət nümunələri yaradaraq göstərmiş və bununla da dilimizi mədəbiyyatımızın əbədi canlı heykəlinə çevirmişdir. Füzulinin xalq hikməti, xalq zəkasının qüdrəti ilə aşılınmış son dərəcə bədii, səmimi, misilsiz könül nəğmələrini dinləyən və ya oxuyan hər kəsin ürəyində ana dilinə sevgi, həyata məhəbbət, insana ehtiram duyğuları qüvvətlənir. Azərbaycan türk dilində dəyərli incilər yaradan Füzuli öz ana dilini dərin məhəbbətlə sevmişdir. Doğma dilində gözəl əsərlər yaratdığı özünə şərəf hesab edən şair, bu dildə yazdığı, şeiri, sənəti yüksəltmək uğrunda mübarizə aparması özünə borc bilmişdir. O, zamanəsində şeirə, cənəbə az əhəmiyyət verildiyini göstərir, sənət sahəsində əkdüyü güllərə, yaratdığı qiymətli əsərlərə kimsənin qiymət vermədiyindən şikayət edirdi:

Bir dövrdəyəm ki, nəzm olub xar,
Əşar bulub kəsadi-əsar.
Ol rütbədə qədrü nəzmdir dum,
Kim küfr oxunur kəlamü mövzun.

Füzuli lirik şeir, qəzəl yazmağa xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bu, təsadüfi deyildir. Böyük şairin qəzəl janrına ayrıca diqqət yetirməsi, əsasən, sənəti geniş xalq içində yaymaq, mütarəqqi fikirlərini xalq kütlələrinə çatdırmaq təşəbbüsündən irəli gəlmişdir. O, Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ədəbi janrlar içərisində qəzəl janrına daha çox yer vermiş, eyni zamanda müxəmməs, müsəddəs, tərəcibənd və s. formalarda da əsərlər yazmışdır. Qəzələ rəğbətini isə açıq-aşkar ifadə etmişdir:

Qəzəldir səfəbaxşi-ahli-nəzar,
Qəzəldir güll-bustanı-hünar.
Qəzəl bildirər şairin qüdrətini,
Qəzəl artırar nazimin şöhrətini.

Füzuli doğma dilimizdə şeir yazmağın çətinliyindən də söz açmışdır. Unutmaq olmaz ki, əsrlər boyu fars və ərəb dillərində minlərcə böyük və kiçik əsərlər yazılmışdır. Yüksək sənətkarlıq qabiliyyəti ilə seçilməyən

şairlər əsrlər boyu işlənilib hazırlanmış və qalib halına düşmüş ifadələrdən, obrazlardan istifadə etməklə çox asan və tez yazırdılar. Füzuli belə şairlərin işinə sənətkarlıq kimi yox, məhz başqalarını yamsılamaq kimi baxırdı.

Füzuli ictimai həyata, xalqa və xalq dilinə, xalq yaradıcılığına tükənməz iham mənbəyi kimi baxdığındandır ki, xalq dilinin ən incə xüsusiyyətlərini şeirlərində ifadəyə çalışmış və böyük uğur qazanmışdır. xüsusiyyətlərini şeirlərində ifadəyə çalışmış və böyük uğur qazanmışdır. O, təkcə iri şəhər və vilayətlərdə deyil, bölgələrdə işlədilan, lakin forma və məna etibarilə dilimizin doğma xüsusiyyətləri ilə uyğun gələn və bu xüsusiyyətləri əks etdirən sözləri də öz şeirinə gətirmişdir. Onu da demək yerinə düşər ki, bəzən canlı danışqda işlədilan Azərbaycan kəlmələri ilk dəfə böyük şairimiz tərəfindən şeirə gətirilmişdir.

Füzuli şeirinin ilk mənbəyi canlı xalq dilidir. Onun yaradıcılığında dilin xalq ruhu, xalq ifadə formaları əsas götürülmüşdür. Füzuli dilindəki sadəliyi, dörd yüz il bundan əvvəlini göstərən xalq dilimizin – ana dilimizin sadəliyini biz bu misralarda görə bilərik;

Can sözdür, əgər bilirsən insan,
Sözdür ki, deyirlər özgədir can.
Qurtar məni atadan, anadan,
Bir gəmyey olur iki baladan.

Belə misralara şairin yaradıcılığında sıx-sıx rast gəlmək mümkündür. Füzuli yaradıcılığında, atalar sözlərindən, məsəllərdən geniş istifadə edib.

Şairi ana dilində belə gözəl, incə şeirlər yazmağa sövq edən qüvvələrdən biri də onun öz xalqının, öz doğma dilinin mənafeyini düşünməsi, öz meyllərini onun meylləri ilə birləşdirməsi, xalqına olan hüsn-rəğbəti, sevgi hissidir. Məhz bu sevgidən irəli gəlir ki, “Leyli və Məcnun” kimi gözəl bir sevgi dastanının türkcəmizdə səslənməməsi ona ağır gəlir:

Ol səbəbdən farsı ləfz ilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfziylə ikən dişvar olur.
Zəncəyi-türki qəbuli-nəzm tərkib eyləsə,
Əksərən əlfazi namərbutu nahəmvar olur.
Məndə tovfıq olsa bu dişvari asan eylərəm,
Növbəhar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olur.

Füzuli bu mövzunu o qədər sənətkarlıqla işləmişdir ki, Azərbaycan dilində ondan əvvəl və sonra yazılmış bütün “Leyli və Məcnun” poemaları bu əsərə müqayisədə kölgədə qalmışdır. Azərbaycan şeirinin inkişafında mühüm rol oynayan “Leyli və Məcnun” bu gün klassik irsimizin ən yaxşı nümunələrindən biri kimi oxunur və sevilir.

Füzuli yaradıcılığında qəsidələrə də geniş yer verilmişdir.

Büsatı-gülşənə dün eylədim güzər ki, dəmi,
Qılam nəzareyi-asari-qüdrəti-mövla.

Hərdən şagirdlərdən, elə bəzi müəllimlərdən də eşidirsən ki, Füzulinin dili çətindir, anlaşılmazdır. Amma mənə belə gəlir ki, əksinə, onun dili sadə, anlaşılıqlı və rəvandır. Bu şərtlə ki, savadlı olasan, mütləq edəsən, ana dilimizi səlislə biləsən. Azərbaycan MEA-nın

müxbir üzvlü professor T.Hacıyev “Füzulinin dili anlaşılmazdır?” adlı məqaləsində (“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 2009, №2, səh.7) bu məsələyə çox sərrast aydınlıq gətirir: “Azərbaycan dilinin, türkcənin tarixində Füzulinin ən böyük xidməti sintaktik quruculuqdadır. Söz birləşməsindən mürəkkəb cümlə sintaksisinə qədər bütün qrammatikası danışq dilinin və elmi quruculuğun üstündə durur. Şairin söz birləşmələri yumşaq, məxməri əhvalar yaradır. İçərisində olduğu misranı, beyti və bütöv bədii mətni bu yumşaq, məxmərlik öz təsirinə alır... Bəzən ən sadə insanın, necə deyərlər, bir kəndlinin, əkinçinin dilini və halını yada salır”. Bu da böyük şairin öz xalqına, öz ana dilinə sevgisindən, doğma münasibətindən irəli gəlir.

Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində nəsrin ilk nümunələrini yaradan görkəmli sənətkardır. Onun Azərbaycan dilində qələmə aldığı əsərlər Azərbaycan nəsrinin tutarlı nümunələridir. Şairin ana dilində yazdığı bir sıra məktublar da nəsr sırasına daxil edilə bilər. O öz əsərlərinə yazdığı müqəddimələri bədii şəkildə qurmuş, orada da bədii lövhələr vermişdir. Onun ana dilində yazdığı məktublar, xüsusilə də “Şikayətnamə” adı ilə məşhur olan əsəri diqqəti daha çox cəlb edir. Azərbaycan dilində ictimai satiranın ilk nümunəsi olan “Şikayətnamə” XVI əsrdəki haqsızlıqları ifşa edən qiymətli bir sənət əsəridir.

Dövrünün böyük sənətkarı olan Füzuli Azərbaycan ədəbi dilinin banisi, Azərbaycan lirikasının atası sayılır. Onun lirik şeirlərində yüksək məzmun, mütərəqqi ideyalar sənətkarlıqla qələmə alınmışdır. O, dövrünün qabaqcıl bir sənətkarı kimi öz ana dilinin inkişafı, zənginləşməsi uğrunda çalışmışdır. Qitələrinin birində şair ana dilində şeir yazmağın çətin olduğunu göstərdikdən sonra deyir:

Məndə tovfıq olsa bu dişvari asan eylərəm,
Növbəhar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olur.

Burada şair dil üzərində şüurlu surətdə, həm də onu asanlaşdırmaq uğrunda çalışdığını bildirir. Füzulinin dili bu gün bizə çətin görünür. Çünki o, bir sıra ərəb-fars sözləri və tərkibləri işlədir ki, oxucular üçün anlaşılmazdır. Ancaq şairin yaşadığı dövrdə bu sözlərin çoxu oxuculara məlum idi. Eyni zamanda Füzulinin müasiri olan şairlərin dili daha çətin və ağır idi. Füzuli öz müasirlərinə görə asan və anlaşılıqlı dildə yazmışdır, hətta ərəb-fars sözlərinin özünü də dilimizin qanun-qaydalarına uyğun şəkildə işlətməyə çalışmış, bir çox ifadələri tərcümə edərək vermişdir.

Azərbaycan lirikasının böyük ustadı olan M.Füzuli coşğun hissləri obrazlı, təsirli ifadə edib oxucunu düşündürür. O, Azərbaycan dilinin bütün incə xüsusiyyətlərini bilən bir sənətkar, söz sənətinin böyük ustadı kimi əsərlərində zəngin epitetlər, bənzətmələr, istiarələr, təzadlar və mübaliğələr işlədir, canlı xalq sözündən müxtəlif çalarlarda istifadə etməyi bacarır. Beləliklə də ana dilimizin – doğma türkcəmizin zənginliklərini üzə çıxardır.

SUFİZM VƏ MƏHƏBBƏT DASTANLARIMIZ

Şahla MİRZƏYEVA,
Bakı şəhərindəki 30 nömrəli orta məktəbin müəllimi

İslam dünyasında əmələ gələn qeyri-sabit sosial-siyasi durum bəzi insanların cəmiyyətdən uzaqlaşmalarına, tərkidünyalığa gətirib çıxartdı. Hadisələrin mahiyyətini Allah nurunun qəlblərdə sönməsi kimi anlayan bu ilk tərkidünya zahidləri və "riyazətçilər" (özlərinə əziyyəti rəva görənlər) sükunəti, ədaləti aradan qaldırmağı ibadətdə, gecə-gündüz Quran oxumaqda tapdılar. Tədricən İmam Cəfəri Sadiqin rəhbərliyi ilə bir qrup müsəlman İslamın fəlsəfi əsaslarını hazırlamağı qarşılarına məqsəd qoydular. Onlar öz təlimlərinin nəzəri bazasını, terminoloji aparatını da yaratdılar. Ancaq bu, hələ sözün əsl mənasında təsəvvüf deyildi, təsəvvüfə gedən yolun başlanğıcı idi. Sufizm təbii ki, terminoloji aparatdan, nəzəri bazadan çox yararlandı. İlk dövr sufiləri (şerti anlamda) insanların ruhi halını, haldan-hala düşməsinə öyrənir, halı Allah vergisi adlandırırdılar. Haldan-hala düşmə bu ilk sufilərə görə, mənəvi təmizlənmədə başlıca şərt idi. İlk sufilər biliklə, praktik fəaliyyətlə fəlsəfi bazanı hazırlayırdılar. Bu hazırlıq artıq IX yüzildə Bəyazid Bistami, Cüneyd Bağdadi, Həllac Mənsur kimi klassik sufiləri yetişdirdi. Beləliklə, sufizmi yaradan sosial-fəlsəfi şərtlər şüəliyi formalaşdıran imamlardan, xüsusilə də Cəfəri Sadiqdən qidalanmışdır.

Sufizm insanı fasiləsiz olaraq İdeala- Haqqa yaxınlaşdırır. Ruh dünyaya sığmır, dünyadan yüksəkdə dayanıb onun mənasından danışır. Bu fəlsəfədə Haqq arzu olunan, istənilən Ali Təzahürdür.

Təsəvvüf 4 mərhələdə, 40 məqamda Məqsədə gedən yoldur:

1. Şəriət.
2. Təriqət.
3. Mərifət.
4. Haqiqət.

Birinci mərhələdə din tərəfindən qəbul olunmuş qanun və vəzifələr yerinə yetirilir.

İkinci mərhələ sufizmin əsas mənəvi cəhətdən artma, daxili özünü dəyişmə mərhələsidir. Təriqət yol deməkdir. Yolun uzunluğu təsəvvüf yolçusunun öz qüdrətindən asılıdır. Təriqət hallar və məqamlar silsiləsində bütövləşir.

Məqam kamillik mərhələsidir.

Hal hər məqamı, mərtəbəni tamamlayan, yolçunu yeni məqamlara hazırlayan və nəhayət, Haqqa qovuşduran ilahi vergidir. Hal qəfil gəlir, ani olur. Məqam sabitdir, tam psixoloji vəziyyətdir.

Özünəhesabat, özünənəzarət və daxili müşahidə hal və məqamlardır.

Təriqət təmizlənmələr, təblər, vəhylər silsiləsidir.

Üçüncü təsəvvüf mərhələsi mərifət adlanır. Mərifət məqamında Sufi daxilindəki miskinliklə, zəilliklə, köləliklə döyüşüb Tanrı miskininə, tanrı quluna, İlahi eşq xəstəsinə çevrilir.

Sonuncu, dördüncü mərhələdə təsəvvüf yolçusu Ucalar ucası qarşısında zərrəyə döndüyünü və bu Ucalığın bir Zərrəsi olduğunu dərk edir. Sirlər onun qarşısında pünhanlığını itirir, kamilliyə, pirliyə yetişən sufi "mülk sahibinin ələyinə üz qoyur", işıqlanır, nur saçır, vəhylər, ehtizazlar, vəcdlər içində Bəxtiyarlıq və Sonsuzluğa qovuşur. O, İlahi Eşqinə minacatlar deyir. İlham bədahətən, fasiləsiz çuğlayır onu. Bu, haqiqətə qovuşma mərhələsinin möcüzələridir.

XII yüzillikdən sonra bütün İslam dünyasını bürüyən sufi təriqətləri hər yerdə xanagahlar, təkkələr açdılar. Beləliklə, İslam dünyasında bir tərəfdə şəriəti, fiqhi, din tarixini, bir sözlə, rəsmi İslam elmlərini öyrədən mədrəsələr vardısa, digər tərəfdə Allaha qovuşmaq yollarını öyrədən idrak sistemi dururdu. Mədrəsələr Qurandan, hədislərdən, təfsirlərdən, ən yaxşı halda isə kələmdən başqa qalan elmləri öyrətməyi lazım bilmirdi. Xanagahlar, təkkələr, əksinə, haqqı dərk etmək yolunda Quranla, hədislərlə, təfsirlərlə yanaşı musiqini, rəqsi, şeiri də vacib sayırdılar. Nəzəri sufi ocaqlarında şeyxin təriqətin bu və ya digər məsələsi ilə bağlı traktatı, başqa böyük sufinin təlimi öyrədilirdi. Mədrəsədən İslamın əhkam və göstərişlərindən kənara çıxmayan quru din nümayəndəsi, molla çıxırdısa, təkkələrdən Allahın hər şeyin əzəli və sonu olduğunu bilən, onu hər yerdə və hər şeydə görən, Allah eşqinə canından, malından keçən dərviş çıxırdı. Sadə xalq mürəkkəb ritual sistemi olan rəsmi İslamdan çox, möcüzə və kəramətləri ilə seçilən sufizmə meyl edirdi. Bunu biz şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, xüsusilə də dastanlarımızda açıq-aydın görürük. XI-XII yüzilliklərdə yaranan türk sufizmi əski mədəniyyətin müsəlman kontekstində təqdimindən başqa bir şey deyildir.

Beləliklə, dastan türk epik təfəkkürünün reallaşmış mətn faktı kimi özündə türkün dünyə haqqında təsəvvüflər kompleksini bu janr çərçivəsində və onun qəlibində müvafiq elementlərlə (obraz, motiv, süjet) ifadə edir və əski türk cəmiyyətinin bütün etnik-mədəni keyfiyyətlərini özündə cəmləşdirməklə harmoniyanın bərpası modelini təqdim edir. Məhəbbət dastanlarımızın quruluşu da ilk öncə ənənə hadisəsidir.

Azərbaycan dastanları ənənəvi quruluşu malikdir. M.Cəfəri yazırdı: "Məhəbbət dastanlarında məşuqə ilahi gözəlliyin daşıyıcısı, İlahinin təəcəlləsidir. Bu baxımdan dərviş-Xızır, Həzrət Əli aşıqla məşuq arasında, əslində bu dünya ilə o dünya arasında, insanlar dünyası ilə İlahi Dünya arasında vasitəçilik edirlər. Bu vasitəçilik dastanda həm birbaşa vasitəçilikdir (bu yolla qəhrəmanlar dünyaya gəlirlər, bir-biri ilə buta yolu ilə nişanlanırlar), vasitəçilik həm də xilaskarlıq şəklində təzahür edir: mediator qəhrəmanı xilas edir. İşə qarışmalı olur. Orasını da yada salaq ki, bütün xilaskarlıqlar möcüzəli olur. Döyüşən qəhrəmanın sinəsinə söz doldurur, ona verilmiş müəmmaların cavabını sirlə şəkildə qəhrəmana "pıçıldayır". Aşiq qəhrəman bütün hallarda öz hamisinin köməyi ilə qələbə qazanır".

Gördüyümüz kimi, bütün parametrlərdə sufi ədəbiyyatı, ideologiyası və fəlsəfəsi ilə bağlı olan eşq dastanları təkkəyə bağlı aşıqlar tərəfindən düzülüb qoşulduğundan sufi ədəbiyyatının bir nümunəsidir. Məhəbbət dastanlarının başlıca xarakterik cəhəti onun başdan-başa vergi (buta) üzərində qurulmasıdır. Türk-İslam təfəkküründə vergi (buta) Tanrı niyəzidir. Buta əslində tamlıq, vəhdət rəmzidir. Butanı verən saqi, dərviş, pir, mürsid, Hz.Əli, Xızır aşiq vəhdətə çağırır. Eşq dastanlarında bu vəhdətə haqq deyildiyindən ona çatmağa can atan qəhrəmana da haqq aşiqi (yəni haqqa aşiq olmuş, haqdan başqa heç bir şeyi görməyən, haqq deyib haqq sözü danışan və s.) deyilir. Tanrı vergisi olan aşiqlik eşqnamələrdə buta şəklində variyasiya edilir.

Butanın tamlıq rəmzi olduğunu göstərən bir element də dastanlarda verginin həm oğlana, həm də qıza eyni anda verilməsidir. Əksər dastanlarda buta aşiqə nur şərabı şəklində içirilir:

-Baba dərviş, mən müsəlmanam, şərab bizə haramdı!

Dərviş dedi:

-İç, oğlum! Bu, şərab deyil, eşq bədəsidir. Sən çox-çox çətinliklərdən keçəcəksən, çox əzabların qarşılaşacaqsan. Eşqin yolunda sənə miskin də deyəcəklər, abdal da. Sən hər bir çətinlikdən keçib ucalara qalxacaqsan. Mənim kimi bir kəramət sahibi, övliya olacaqsan. ("Miskin Abdal və Sənubar").

"Miskin" sözünün leksik mənasından fərqli belə bir izahı da var: öz ilahi eşqi naminə nəfsini boğaraq mənəvi ucalığın zirvələrinə, pir məqamına qovuşmaq. Bu isə "miskinliyin" simvolik açarıdır. Təriqət şairlərinin xalq arasındakı böyük şöhrəti "miskin" sözünün leksik mənasını arxa plana keçirərək, bu ifadənin yeni simvolik məna daşmasını təmin etmiş, onu qüdrətli sənət və sənətkar anlayışlarının sinoniminə çevirmişdir.

"Abdal" sözünün semantikasına gəldikdə isə təsəvvüf termini olaraq "tebdil olmaq, dəyişmək, bir yerdən başqa yerə getmək, "qabığını buraxıb ruha girmək" mənalarını daşıyıb, qısaca olaraq, "gəzərgi yaşayışlı dərviş" anlamına gəlməkdədir.

İslam ensiklopediyasında isə "abdal" sözünü görkəmli türk alimi Fuad Köprülü belə açıqlayır: "Abdal sufiliyin mərtəbəsi sistemindəki dərəcələrdəndir. Ən çox yayılmış bir qənaətə görə qırx olan abdal-övliya

mərtəbə sistemində sonuncu dərəcəni təşkil edir ki, bu, silsilənin zirvəsindədir".

Aşiqin butadan qabaqkı halı ilə butadan sonrakı halı, yəni "batın" gözünün açılması təsəvvüfdən gəlirdisə, yuxuda aldığı butanın təsiri ilə xəstələnməsi, dərini yalnız sazla deməsi (əslində aşiq dərini sözlə deyə bilməzdi, çünki haqqı bəyan edən sözlər ilahi mənşəli olduğundan yalnız sakral (mütəəddəs) musiqi aləti kimi qavranılan sazla deyilə bilərdi) şaman əfsanə və rəvayətlərini yada salır.

Eşq dastanlarında "batın" gözü açılmış haqq aşiqinin ölüm-dirilməsi (Qul Mahmud, Şahzadə Əbülfəz), gələcəkdən xəbər verməsi, yuxu yozması, dağla, xarabalıqla, kəllə ilə söhbəti (Kərəm) özünü göstərir. Bu batını təkamül, batını görmə, gizli elmləri bilməklə izah edilir. Məsələn, Seydidən hərami qızlar "əgər haqq aşığınsansa, tap görək, biz kimik, fikrimiz nədir?";- deyə soruşurlar. Yaxud Qurbani gözü bağlı üç qızın içindən Pərinə tapır. Novruz da gözəbağlı qızların içindən öz sevgilisini tapır və aşağıdakı şeiri deyir:

*Mənim bu müşkül işimə,
Yetiş, sən ey rəbbim, haray,
İçmişəm qırxlar əlindən,
Eşq ilə şərabım, haray,
Səni tutar təbim, haray.*

Butanın mağarada, yaxud pirdə (Qurbani), bağda (Abbas), mağarada namaz qılarda (Heydər bəy), qəbir üstündə (Qərib, Seydi) verilməsi sakral məkan çərçivəsi ilə ilişkilidir. Bu tip vergialma birbaşa şaman mərasimləri ilə qohumdur. Buradan da haqq aşığı konsepsiyasının xalq sufizmindən gəlib əski inamlarla sıx əlaqədə olduğu görünməkdədir.

Dərvişin mənəvi yolu eşq dastanlarında aşiqin real yoluna çevrilmişdir. Vergi alıb buta arxasınca gedən haqq aşiqinin gözəl qızlarla rastlaşması və hər dəfə bu dünya gözəllərinin məhəbbətindən imtina etməsi, əslində könlünü ilahi eşqə verən müridin keçici, fani gözəlliyə uymaması, bəşəri məhəbbətdən ilahi eşqi üstün tutmasıdır. Məhəbbət dastanlarında haqq aşiqinin bir neçə dəfə evlənməsi, yəni butası ilə bərabər, bəşəri gözəllərə də qovuşması bir tərəfdən təsəvvüfün bəşəri eşqi inkar etməməsi fikrinə söykənsə, digər tərəfdən sufi eşqinin aşiq repertuarında tədricən real cizgilər qazanmaq cəhdindən doğurdu. "Novruz" və "Şah İsmayıl" dastanlarının qəhrəmanları butasından başqa, daha iki gözəllə də evlənir.

Vergi alan butanın butaya qovuşması aşiqin haqq ilə haqq olmasıdır. Bu qovuşma əksər dastanlarda toyla müşahidə edilir və sırf folklor elementi kimi çıxış edir. Bu tip dastanlarda mənəvi birlik fiziki birliyə transformasiya olunur. Ancaq "Əsli və Kərəm", "Şahzadə Əbülfəz", "Leyli və Məcnun", "Qurbani" (Diri versiyası) kimi eşq dastanlarında təsəvvüfün fəna-fillah konsepsiyası funksional-semantik baxımdan dastan dilinə çevrilir. Əslində bu dastanlarda aşiqin fiziki yoxluqla mənəvi vəhdət qazanması, yəni fəna-fillah olması təsvir edilib. Dastan dilindəki bu faciəvi sonluq təsəvvüfdə müridin can atdığı xoşbəxtlikdir.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN FELYETONLARINDA QADIN AZADLIĞI CƏMIYYƏTİN AZADLIQ ÖLÇÜSÜ KİMİ

Turan ŞÜKÜROVA,
Bakı Dövlət Universitetinin
klassik Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının magistrı

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan qadınının azadlığı, cəmiyyətdə yeri barədə öz fikirlərini nəsrədə, dramaturgiyada və o cümlədən felyetonlarında dilə gətirir. Onun yaradıcılığında qadın hüquqsuzluğunun tənqidi məsələsi araşdırılarkən məlum olur ki, ədib, keçmişdən miras qalan milli-mənəvi dəyərlərdəki bir çox mərzələrdən narahatdır. "Mənim fikrimə bir belə şey gəlir: İndi "Molla Nəsrəddin" Allahdan qorxmaya və mollalardan utanmaya, götürüb gənə, məsələn, bir belə şey yazsa, millətimizin qabağa getməyindən ötrü lazımdır ki, arvadlarımız ingilis, rus arvadları kimi elm oxuyub, üzüaçıq gəzəlsin. Kişilər daha onları zorla çarşov altına və dörd divar arasına qatıb istədiklərini onların başına gətirməyələr... Allah eləməmişdən, əgər bir belə şeyi "Molla Nəsrəddin" cürət eləyib yazsa, yerlər zəlzələ elər, aləm dəyər bir-birinə. Hər bir şəhərdən kərbəlayı, heydərqulular, məşədi haqverdilər sivrirməqçilik yügürər Tiflisdə Molla əmini duela çağırmağa..."

Mirzə Cəlil belə bir qaranlıq şəraitdə qadına münasibətin birmənalı olmadığı zamanda qadın hüquqsuzluğunu böyük cəsarətlə tənqid edirdi. O, xüsusilə vurğulayırdı ki, əgər qadın azad deyilsə, cəmiyyətin azadlığından danışmağa dəyməz.

C. Məmmədquluzadə redaktoru olduğu "Molla Nəsrəddin" jurnalında qadın məsələsinə həsr etdiyi məqalələrində avamlığı, savadsızlığı, çoxarvadlılıq və mənəvi pozğunluq kimi eybəcərlikləri, azyaşlı qızların ərə verilməsi kimi məsələləri karikatura və felyetonlarla ifşa edir, cəmiyyətin özü-özünü təmizləməsinə, tənziqləməsinə inanırdı. Mirzə Cəlilin "Qız uşağı" felyetonu belə bir rixşəndlə başlayır: "Qədim ərəblərin içində belə bir adət var idi ki, qız uşağı anadan olan kimi tutub onu boğarmışlar. Amma şükür olsun Allaha, biz bu barədə ərəblərdən bir az yaxşıyıq. Biz qız uşaqlarını boğmurduq. Amma öz aramızda, qız uşağı bir şey deyil".

Sözgedən felyetonda ədib azyaşlı qızların özlərindən dəfələrlə böyük hacılara, səyidlərə, məşədilərə ərə verilməsindən bəhs edir. "Yəni səkkiz yaşında qızı öz evindən zor ilə, çəkkə-çəkkə, mizləyə-mizləyə, qorxuda-qorxuda aparıb qaturlar bir özgə kişinin evinə və sonra qayıdıb gəlirlər..."

Murdar və kafir urusların içində bir belə qayda var: hər kəs bir balaca qıza və yainki yekə qıza zor eləsə, haman adamı tutub göndərirlər on iki il Sibirdə katorqa çəkir. Amma biz pakizə müsəlmanların da içində belə qayda var: bir kişi balaca qıza zor eləsə, biz haman kişini küçədə görəndə deyirik: "Allah mübarək eləsin".

İnsan şəxsiyyətinin azadlığı, insan hiss və duyğularının sərbəst ifadəsi, şəxsi seçim imkanları, insanlara humanistik münasibət kimi aspekt qadın hüquqsuzluğu probleminə toplanırdı. Bu baxımdan problemin gündəmə gətirilməsində ictimai-siyasi mövqə mühüm rol oynadı. Yazıçının qaldırdığı məsələ Azərbaycan cəmiyyətində həm mətbuat, həm poeziya, həm də dramaturgiya vasitəsilə ən müxtəlif təbəqələrin "fəal" zona kimi daima diqqət mərkəzində saxlanırdı.

Mətbuatda gedən ən qızğın təbliğatda öndə C. Məmmədquluzadə olmaqla, "Molla Nəsrəddin"çilər liderlik edirdilər. Mirzə Cəlil qadın azadlığının ən qızğın tərəfdarı kimi onu kəskin satirik planda, bütün ifşa və tənqid gücü ilə işıqlandırır. C. Məmmədquluzadənin, Ə. Haqverdiyevin, M. Ə. Sabirin, Ə. Nəzminin bu mövzuda dərc etdikləri şeir, felyeton, məqalə və hekayələr ciddi təsir gücünə malik idi və böyük rezonans doğururdu. Qadın hüquqsuzluğu mövzusu rəngarəng mövzularda müxtəlif obrazlar, ideya və janr müstəvisində təqdim olunurdu.

Yenə bu əhəmiyyətli, günün vacib problemini gündəmə gətirərək "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1923-cü il 2-ci nömrəsində dərc olunan "Nə mərkə" adlı felyetonunda C. Məmmədquluzadə yazırdı: "... Rixşədən başlamaq! Məsələn, hökumət tərəfindən gərək belə bir qanun qoyulsun ki, on səkkiz yaşa çatmamış və müayyən dars-tərbiyəni tamam etməmiş heç bir qız ərə gedə bilməz. Nə qədər ki, bir belə qanun yoxdur, o qədər də balaca qızlarımızın ixtiyarı əjdahaların əlində olacaqdır... Rixşədən başlamalı".

Ədib qadın hüququ uğrunda mübarizəni kəskin şəkildə qoyurdu. Başlarında köhnə dünyanın havası qalmış bəzi tiplər öz sözlərilə Molla Nəsrəddinin gülüş hədəfinə çevrilirlər. "Arvad öldürənlər, yaxud qeyrət" adlı məqalə bu cəhətdən çox səciyyəvidir. Felyetonda deyilir: "Qeyrət dedikdə bir istiladır ki, ancaq bizləmə məxsusdur, belə ki, bu söz nə rus dilində var, nə gürcü, nə də Avropa dillərində var. ... Qeyrətin əsil mənası arvad öldürməkdir". Sonra ədib qadına münasibətdə köhnə dünyanın çirkin əməllərindən nifrətlə danışır və nəhayət yazır: "Amma, səd əfsus ki, ... Ədliyyə təlim edibdir ki, bu gözəl istilahlı... bizim lüğətimizdən pozsun. Heyf və gənə heyf! Ondən ötrə ki, əgər bu rəvayətlər doğrudursa, elə arvad öldürən qoçularımız gərək bir vaxt "moddan" düşsələr və belə də olsa, doğrudan da, namərdlik və yirticilikdə çıxartdığımız gözəl ad və şöhrətimiz bir vaxt məhv ola gərək!".

Və ya "Arvada gücləri çatır" adlı felyetonda göstərilədiyi kimi: "Bu da "qeyrətli" kişilərimizə xoş gəlmir və xoş gəlməyəndə də həmin "qeyrətli"lərimiz bığağı çəkib soxurlar qadınların ürəyinə. Bakıda Əzməhəmməd Dilavər oğlu övrəti Şirinbanunu bığaqlayıb öldürür. Şuşada Şahmar Zeynal oğlu maması qızı Leylanı bığaqlayıb öldürmək istəyir. Qeyri yerlərdə də habelə..."

Demək olar ki, bu adət bizə atadan, babadan irs qalıbdır: bir vaxt var idi ki, şəriət yolundan çıxan qadınları siyasət etmək hər bir həqiqi müsəlman üçün bir vəzifə, bəlkə bir igidlik hesab olunurdu."

C. Məmmədquluzadə böyük bir məharətlə göstərmişdir ki, köhnə həyat tərzilə bağlı olan insanların münasibətlər, dini ehkamlar millətin əxlaq anlayışlarının, onların vicdan, namus, şərəf haqqındakı təsəvvürlərini eybəcər hala salmışdır ki, onlar öz arvadlarını, analarını və bacılarını döyə-döyər öldürür, amma kiçik yaşlı qızlarını məşədlərə, hacılara verməyi özlərinə şərəf bilirlər. Klassik yazıçı "Nişanlı bir qız" felyetonunda yazır: "Nişanlı bir qız ağlaya-ağaya deyir ki, "ey mənim qara bəxtim, nə olardı Fridrix, ananın adı olaydı Frəngistan şəhərinin birində, atamın adı olaydı Mariya. Nə olardı ki, dünyanı olaydı Avqustina, mənim adım olaydı və atam-anam məni qoca işıqlandıran günün üzünə hərdən bir baxmış olaydım və atam-anam məni qoca kəsiyə vermək istəyəndə bir söz danışmağa ixtiyarım olaydı. Ey mənim qara bəxtim, nə olardı ki, milyonlarca yazılan kitablardan ikicəciyini oxumuş olaydım və biləydim ki, dünyaya nədən ötrü gəlmişik. Ey mənim qara bəxtim, doğrudur, firəng qızı olsa idim, öləndən sonra yerim cəhənnəmin dib bucağı olacaq idi; amma çifayda ki, indi də öləndən sonra cənnətə gedib görəcəyəm ki, elə həyətə istəyirəm gedəm, həyətə istəyirəm oturam, hər yan və hər tərəf doludur keçəl-küçəl məşədi və kəlbəlayılar ilə, bitli hacılar ilə və çirkli və tərlü çadralı arvadlar ilə, ey mənim qara bəxtim!"

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan qadınının başqa xalqlardan, məsələn, rus, gürcü, fransız qadınlarından geri qaldıqlarını heç kəsə həsəd aparmadan, ürək ağrısı ilə qeyd edirdi. O, "Molla Nəsrəddin" jurnalında Qərb qadınlarının öz ərləri ilə birlikdə mübarizə etdiklərindən söhbət açır, fransız milli qəhrəmanı Janna Daraki, dekabristlərin həyat yoldaşları Volkonskaya, Trubetskaya və başqalarını nümunə göstərirdi.

Mövcud şəraitdə yaranan mənzərəni satirik bir dillə qələmə alan Mirzə Cəlil "Oğlanlarınızı oxutmayın" felyetonunda oxumuş oğlunu evləndirmək istəyən atanın düşünyü çətin vəziyyətdən bəhs edir: "Getdi Peterburqda oxudu, oradan da getdi nə bilim Parijə, hara. İndi hamısını qurtarıb gəlib, özünün də tamam iyirmi yeddi yaşı var. Çox sual-cavabdan sonra evlənməyi boynuna qoymuşam, amma deyir ki, mən gərək oxumuş qız alam. Dedim, yaxşı onu da elərəm, Kərbəlayı Qənbərin qızını alım sənin üçün. Gör mənə nə deyir, deyir ki, hansı uçkolanı tamam edib? Dedim, balam, uçkol nədi, Molla Bacıda neçə illər oxuyub, Qurani çıxıb, hər cümə axşamı mərhumə anası üçün bir yasin də oxuyur. Dedi işimə gəlməz. Dedim niyə? Dedi oxuyub kursu tamam etmiş olmasa, yəni təkmili obrazovaniyyə olmasa mən almaram. Çünki bunun xilafı olsa, nə o məni xoşbəxt edə bilər və nə mən onu".

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərindən, xüsusilə 1905-ci ildən sonra qadının ailədə və cəmiyyətdəki mövqeyi, ona münasibət məsələsi ictimai-siyasi fikrin ən aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdi. Ədibin bütün ictimai-siyasi baxışları Azərbaycanda əmələ gəlmiş yeni ictimai-iqtisadi şəraitin, dövrün əsas tələblərini özündə əks etdirmişdir. O, Azərbaycan qadınının cəhalət və avamlıq içərisində boğulmasını, onların faciəvi həyatını göstərmişdir. Azərbaycan qadınlarının əxlaqi təsəvvürləri kiçik yaşlardan başlayaraq feodal-patriarxal həyat tərzində formalaşdığına görə, onlar özlərinin cəhalət içində boğulduqlarını görmürdülər.

Yaşadıqları şəraitdə nigah, adətən, ailə qurmaqdan daha çox alqı-satqıya bənzəyirdi. Qızların kiçik yaşlarda ərə verilməsi daha yaşlı olan məşədlərə, hacılara satılması idi. Alqı-satqı əsasında qurulan bu cür ailədə qarşılıqlı etimad, hörmət yox idi. C. Məmmədquluzadə ailədəki faciəvi halların, kişilərin şəriət qanunundan dördəlli yapışaraq öz arvadlarını ictimai yerlərə, toya, yığıncağa buraxmamağının səbəbini ailədə qarşılıqlı etimadın olmamağında gördürdü. O, yazırdı: "Əgər mənə yaqın ola ki, övrətim məni istəyir, onda heç zaddan qorxmaram; onda izin verərəm hər kəs ilə istəyir danışsın. Amma bir sürətdə ki, onun mənə məhəbbəti yoxdur, otaqdan kənara çıxmasına razı ola bilmərəm".

Ailədə etimad yoxluğunun səbəbini C. Məmmədquluzadə onun düzgün qurulmasında gördürdü: "Məhəbbəti mənə ondan ötrü yoxdur ki, onu mənə on dörd yaşında könülsüz verəndə mənim qırx doqquz yaşım var idi; amma mənə ondan ötrü gəldi ki, bir kasıb qız idi. Mən özüm də bilirdim məni istəməyəcək... Amma nə eybi var, Allah müsəlmançılığa bərəkət versin". Ədib bütün bunların ictimai tərəqqiyə mane olmasını çox gözəl başa düşürdü və bu adətlərə qarşı mübarizə aparırdı. O, kiçik yaşlı qızların kəbinini qoca kişilərə kəsən mollalar haqqında yazırdı: "Heç bir elə ittifaq düşməyib ki, bir molla yanına gəlib balaca bir qız uşağını altmış yaşında kişiyə nikah eləmək istəyəndə, *molla bir dəqiqə dayana... Molla nə qanır qanlı faciə nə deməkdir*".

C. Məmmədquluzadə qadının hüquqlarının tanınmasına inkişaf etmiş mədəni ailənin, gənc nəslin sağlam əxlaq tərbiyəsinin mühüm bir şərti kimi baxırdı. "Necə ki, gün işığı aya bağışlayır, habelə ana gərək övladına kamal işığı bağışlasın".

C. Məmmədquluzadə göstərirdi ki, qadın – ana dini xurafatdan, ehkamlardan xilas olmayınca möhkəm ailə və tərbiyə mümkünsüzdür. Ananın öz övladına kamal işığı – bilik və tərbiyəni verə bilməsi üçün birinci növbədə həmin ananın – qadının mənəvi əsarətdən, avamlıqdan, savadsızlıqdan xilas olması lazımdır. Öz dövrünün uzaqgörən mütəfəkkiri C. Məmmədquluzadə savadlanmanı və ictimai işlərə qoşulmağın zərurliyini təbliğ edirdi. O qadınlara müraciətlə yazırdı: "Ey Şərq qadınları, oxuyun, oxuyun, oxuyun! Əgər oxuyub savad və elm qazansanız, onda azadlığın qədrini bilərsiz, onda xoşbəxtlik yolunu taparsınız, oxumasanız qaranlıqda qalacaqsınız, oxumasanız bədbəxt olacaqsınız və bədbəxt olmağınızdan savayı uşaqlarınızı da bədbəxt edəcəksiniz. Salam olsun qoca Molla Nəsrəddin tərəfindən azad Şərq qadınlarına! Salam olsun onların azad yol göstərənlərinə!"

XATİRƏLƏRDƏ YAŞAYAN MÜƏLLİM ÖMRÜ

Aygül ƏLİBƏYLİ,
Azərbaycan Dillər Universitetinin tələbəsi

Nasillər bir-birlərini əvəz edir. Həyat dəyişir, yeniləşir. Bu yeniləşmədə bizi əvəz edən gənclər nə qazanırlar? Qazandıqları təkcə yaşlı nəsilin nə zamansa tutduqları yerdirmi? Daha nədir? Əvvəlki nəsillərin həyat təcrübəsindən xəbərdar olmadan, məna və keyfiyyətləri, milli dəyərləri mənimsəmədən davamlı uğur qazanmaq mümkün deyil. Bu, artıq elmi şəkildə sübut olunub ki, varisiyin gözlənilməsi tərəqqidə, inkişafda ciddi rol oynayır. Keçmişlə müasirlik arasındakı minillik bağlar daha da möhkəmləndirilməlidir. Təqdim olunan tələbə yazısı da bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Sevinirsiniz ki, bir qədər də kövrək notlarla qələmə alınmış həmin yazının müəllifi müəllim olmağa hazırlaşır və məqaləni də müəlliminə həsr edib. Bunları nəzərə alaraq, ənənədən bir qədər kənara çıxmaqdan çəkinmədən ilk dəfə müəllim haqqında tələbə fikirlərini dərc edirik.

Həyat daim dəyişir, yeniləşir. Lakin dəyişməyənlər də az deyil. Müəllim sənətinin ucalığı, ayrı-ayrı zamanlarda statusundakı fərqlərə baxmayaraq, çoxluğun, xalqın ona münasibəti kimi: müəllim həmişə ali sayılıb, ən qiymətli varlığın-böyükdən nəslin taleyi ona tapşırılıb. Yaxşı müəllim xalqın ümid yeri, etibar etdiyi insandır.

Zaman-zaman qarşıma çıxan, daha dəqiq desəm, baxtımə düşən müəllimlərin özləri bu şərəfi, bu ucalığı, bu yeniləşməyi dilləri ilə deyil, əməlləri ilə başa salıblar. Bir uşaq, sonra isə gənclik fəhmi ilə duymuşam ki, belə müəllimlər öyrətmənin ən müqəddəs peşə olduğuna inanaraq bu yolun yolçusuna çevriliblər, ömürlərini bu yolda qoymağı özlərinə bərc biliblər.

Bilirəm ki, peşələr insanların xarakterinə nüfuz edir. Bəzən də əksinə olur: insanlar öz xarakterlərinə görə sənət seçirlər. Ramiq Əliyev kimi. Mən onu Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi, həm də şagirdlərinə həyatı olduğu kimi öyrədən bir insan kimi tanıyırdım. Yəqin, doğma dilimizə, həm də həyatın şirininə, acısını əks etdirən ədəbiyyata vurğunluğundan ki, o, məhz Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi olmuşdu. Söz, ədəbiyyat, dilimizi sevdiyi kimi, doğma torpağımızı, onun hər qarşısını sevirdi. Bağçasında yetişdiriyi meyvə ağacları göz oxşayırdı.

Tasadüfi deyildi ki, kitablarının hamısının üzünü çiçək şəkili ilə bəzəyərdi. Vətəni, onun güllünü, çiçəyini, göydə uçan quşlarını da ... sevirdi. Biza- şagirdlərinə də belə deyirdi: ədəbiyyat insanlara həyatı dərk etməyi, həm də onu sevməyi öyrətmək üçün yaranıb. Məhz Ramiq müəllimin sayəsində bir də gördüm ki, sevdiyim insanların, qəlbimdə özlərinə əbədi yer tutmuş adamları sırasına da müəllimlər çoxluq təşkil edirlər.

Ramiq Əliyev 1953-cü il Qəbələ rayonunun Vəndam kəndində anadan olub. Ailənin böyük övladı idi. Əvvəlcə ailədə bacı-qardaşlarına, daha sonralar isə həm də ətrafdakı hər bir kəsə nümunə ola bildi. Orta məktəbi bitirdikdən sonra V. İ. Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutuna (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) daxil olmuşdu. Filologiya fakültəsində təhsil alırdı, ancaq incəsənətə də marağı böyük idi. Hətta bir müddət, universitetdə oxuya-oxuya, Azərbaycan Dövlət Opera və Bəlet Teatrında da çalışmışdı. Yazıçılardan, onların əsərlərindən danışarkən bizdə belə təsəvvür yaranırdı ki, elə bil əsrin müəllifi də, baş qahramanı da özü olub.

Ramiq müəllim səlis və aydın danışığı ilə əsərə yeni bir nəfəs gətirir, onu daha da canlı edirdi. Sonradan, özüm tələbə olub, müəllimliyini sirlərinə yiyələnərkən öyrəndim ki, müəllimin gözəl xüsusiyyətlərindən biri ilahində aktyor üçün seçiyəvi olan keyfiyyətlərə yiyələnəməyi vacib sayıb. Çox istəyirdim ki, məhz bu incəlik öyrədilməsi ilə bağlı iş aparılıb.

Ramiq müəllim iki övlad atası idi. Ancaq hər gün başqa-başqa şagirdlərlə qarşılaşırdı. Buna baxmayaraq, nə o bizi övladlarından, nə də biz onu valideynlərimizdən ayırardıq. "Müəllimlər ikinci valideynlərdir" deyənələr yanılmayıblarmış. Ramiq müəllim məhz bu cür müəllim idi.

Şagirdləri ilə tez, həm də asanlıqla dil tapa bilirdi. Bəzən insanlar o şəxsləri üstün hesab edirlər ki, onlar hər kəslə öz dilində danışmağı bacarırlar. Ancaq Ramiq müəllim sət insanları da öz mədəniyyəti və xoş xasiyyəti ilə yola gətirə bilirdi. Hətta zəif şagirdləri də əla həvəsləndirirdi ki, az bir müddətdə onlar müsbətə doğru dəyişirdilər. Bəzən layiq olduğundan daha çox qiymət verib şagirdlərinə əla həvəsləndirirdi ki, onlar qısa bir müddətdə yaxşılar cərgəsinə qoşulurdular.

Hər bir əməli nümunə idi. Həyat dolu insan olan Ramiq müəllim ömrünü şagirdlərinə həsr etmişdi. Onunla ünsiyyətdən yorulmaq olmurdu. Çox mülayim insan idi. Hər dəfə fikirləşirdim ki, görəsən, Ramiq müəllim əsəbiləşəndə özü nə necə əla ala bilər. Çünki onu heç vaxt əsəbi vəziyyətdə görməmişdim. Sonralar bildim ki, başqa insanlar kimi o da əsəbiləyir, ancaq çoxlarından fərqli olaraq qarşısındakı insanla daha mehriban davranaraq həm onu, həm də özüni sakitləşdirirmiş.

Gözəl pedaqoq idi. Ramiq müəllim öyrətdiyi tədris materialını, yazıçıların həyat və yaradıcılığını, ədəbi qəhrəmanların əsas xüsusiyyətlərini asanlıqla anlamaq mümkün idi. Danışdıqlarının, öyrətdiklərinin şagirdləri tərəfindən başa düşüldüyünü görəndə sevinci yera-göyə sigırdı. Şagirdlərinə həvəsləndirməkdən yorulmazdı.

Ancaq Ramiq müəllimin tərifi, xoş sözləri insanda-şagirdlərdə təbəkkür yox, yaxşı mənada özlərinə inan yaradırdı və onları daha çox çalışmağa həvəsləndirirdi. Başqa müəllimlər kimi onun da ən böyük sevinci hər il neçə-neçə şagirdinin tələbə adını qazanması idi. Şagirdlərinin qəlbində özünəməxsus isti yeri vardı. Aşağıdakı şeir sanki Ramiq müəllim üçün yazılıb:

Eh hörmətli müəllim,
Hər könlüdə yerin var.
Hər kənddə, hər şəhərdə
Sənin meyvələrin var.
Əkdüyün ağacların,
Gül-çiçəyi solmaz,
Dünyada sənin kimi
Bəli bağban tapılmaz.

Mən də üzərimdə onun zəhməti olan gənclərdən biriyəm. Bakıya gələndən, tələbə olandan sonra hər bayramda zəng vurub təbrik etməyi özümə bərc bilirdim. Heç yadımdan çıxırm, qəbul imtahanlarından bir neçə gün öncə Bakıya gəlmişdim. Filologiya elmləri namizədi olan dayım Məni Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan sual-cavab etdi. Hiss olunurdu ki, cavablarımdan razı qalıb. Müəllimin kim olduğunu xəbər aldı. Ramiq müəllimin adını çəkdim. Rayona qayıdanda Ramiq müəllimə təşəkkür etməyi tapşırırdı. Məni ürəkəndirdi. Dedi ki, qəbul imtahanında Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan yüksək bal toplayacaqsan. Belə də oldu. Sonra, orta məktəb yoldaşlarımla görüşəndə öyrəndim ki, Ramiq müəllimin dərslərini şagirdlərdən yüksək bal toplayaraq ali məktəb tələbəsi adı alanlar çox olub.

İndi, əsl müəllimin kima deyildiyini elmi şəkildə öyrəndikcə, bu nəciş peşənin sirlərinə yiyələndikcə Ramiq Əliyevin pedaqoji ustalığı qarşısında heyrətimi gizlədə bilmirəm. Öz işini sevməsi, ədəbiyyatımızın, dilimizin vurğunu olması hər bir sözlükdən, hərəkətdən hiss olunurdu. Bu sevgini şagirdlərinə də aşılayırdı. Gizli deyil ki, bəzən şagirdlər öz maraqlarına uyğun olaraq fənləri "lazımlı" və "lazımsız" olmaqla iki qrupa bölürdülər. Amma mən təhsil aldığım dövrdə Ramiq müəllimin şagirdlərindən kiminsə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı "lazımsız" fənlər kimi qiymətləndirdikləri faktına rast gəlməmişəm. Doğrudan da, ana dili və doğma ədəbiyyat təkcə filoloqlara yox, ixtisasından asılı olmayaraq həmişə lazımdır.

Hər bir dərslə bir təbriyə məktəbi idi. Həyatdan, ədəbiyyatdan, adət-ənənələrimizdən gətirdiyi misallar, sözlüdiyi faktlar biza necə olmağı öyrədirdi. İndi müasir təlim metodlarından, interaktiv üsullardan, onların ədəbiyyatından çox söhbət gedir. Ədəbiyyatla tanışlığın deməyə əsas verir ki, Ramiq müəllimin tələbə olduğum dövrlərdə, təbii ki, bu anlayışlar öyrədilmirdi. Amma məni fəccübləndirən budur ki, mahiyyətini indiki bildiyim həmin üsullardan, tərzlərdən Ramiq müəllim çox məharətlə, yerli-yerində istifadə edirdi. Bu göstərir ki, o, daim özünlə metodiki hazırlığın inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır. Yaxşı müəllimi bunsuz təsəvvür etmək mümkün deyil.

Amma, təəssüf ki, amansız əcal Ramiq müəllimi tez yaxaladı.

Orta təhsilimi aldığım, boya-baş çatdığım Qəbələyə hər dəfə yolun düşəndə gözlərim Ramiq müəllimi axtırırdı. Bir də onu görməyəcəyimi, səsin eşitməyəcəyimi biləndə özümə yer tapa bilmirdim.

Bəli, bizi yaşadan xatirələr, idarə edənə müəllimlərimizin biza yadigar verdikləri biliklər, məna və dəyərlərdir. Nə qədər ki, Ramiq müəllimin dərslərini şagirdlər var, o da yaşayacaq, arzularını yetirmələrinin əməllərində çiçək açacaq!

ƏDƏBİ ALƏMDƏ

Azərbaycanın xalq şairi Söhrab Tahir bu günlərdə Rusiya Yazıçılar İttifaqının Moskva şəhər təşkilatı nəzdində fəaliyyət göstərən Yazıçı-tərcüməçilər İttifaqının qərarı ilə Beynəlxalq V.V.Mayakovski ordenilə təltif olunmuşdur.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan adına klubunda görkəmli yazıçı Əlibala Hacızadənin vəfatının ildönümü münasibətilə anım günü keçirilmişdir.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan adına klubunda nəğməkar şair Zeynal Xəlil xatirə günü keçirilmişdir.

Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinin Lefkoşa şəhərində Türksöy və Yaxın Doğu Universitetinin birgə təşkil etdiyi "Dədə Qorqud" və keçmişdən gələcəyə türk dastanları" adlı Uluslararası Simpozium keçirilmişdir. Simpoziumda Şimali Kipr, Türkiyə, Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, İranla yanaşı Azərbaycanın da tanınmış alimləri iştirak etmişlər.

Gənc Tamaşaçılar Teatrında Dövlət mükafatı laureatı, xalq şairi Fikrət Sadığın anadan olmasının 80 illiyi münasibətilə ədəbi-bədii gecə keçirilmişdir.

Azərbaycanın dahi şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin anadan olmasının 128-ci ildönümü ilə əlaqədar onun Naxçıvandakı ev – muzeyində "Cavid poeziya günü" keçirilmişdir.

Berlinə fəaliyyət göstərən "Azərbaycan Kültür Ocağı"nda dünya şöhrətli Üzeyir Hacıbəylinin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş gecə keçirilmişdir. Gecədə Berlinə fəaliyyət göstərən çoxsaylı Azərbaycan diaspor təşkilatlarının nümayəndələri iştirak etmişlər.

Türkiyədə TÜRKSOY Ankara bələdiyyəsilə birgə kültür-sənət yarışması keçirilmişdir. Türkdilli xalqların nümayəndələrinin qatıldığı festivalda ölkəmizi şair Ağacəfər Həsənlı təmsil etmişdir. O, beynəlxalq çərçivəli yarışmanın Baş ödülünə layiq görülmüşdür. Həmyerlimiz görkəmli aşıq-ozan Qaracaoğlanın doğum günü ilə bağlı Tarsul şəhərində keçirilən "Şələlə şeir axşamları" adlı sənədli tədbirlərə də qatılmış, qaliblərdən biri kimi xüsusi ödə - Qaracaoğlanın gümüş heykəlini qazanmışdır.

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ

Şəkərli diabet xəstəliyindən əziyyət çəkənlər üçün ümid işığı doğub. İngiltərənin Oxford Brookes Universitetinin alimləri bu xəstəliklə bağlı araşdırma aparıblar. Mütəxəssislər xəstələrin insulina olan tələbatını ödəmək üçün peyvənd hazırladıklarını bildiriblər. "Diabetologiq" adlı tibb jurnalında nəşr edilən araşdırmaya görə, iynədən sadəcə 6 gün istifadə ediləcək. Bu peyvənd bədənin insulin ehtiyacını sürətlə artırır və şəkərli diabetin I-ci növü ilə mübarizə aparır.

Boyu qısa olanların ürək xəstəliklərinə daha tez tutulduqları məlum olub. "European Heart Journal" jurnalında yer alan araşdırmaya görə, bu risk boyu 1,53 sm-dən qısa olan qadınlarda və 1,65 sm-dən kiçik kişilərdə 1,5 dəfə artıqdır. Məlumata görə, bu istiqamətdə araşdırmalar 50 il davam edib. Araşdırma çərçivəsində 3 milyon insan üzərində təcrübələr aparılıb. İndi alimlər nə üçün qısa boyluların ürək xəstəliyinə tutulduqlarını müəyyən etməyə çalışırlar.

İsveçdə tibb aləmində inqilab edə biləcək iki yeni peyvənd təqdim edilib. Biri infarkta, digəri isə soyuqdəyməyə qarşı olan iki peyvənd hazırlanıb. Mütəxəssislər infarkta qarşı olan iynənin ölüm hallarını 1/3 dəfə azaldacağını iddia edirlər. Karolinska İnstitutunda aparılan araşdırmalardan sonra əldə edilən vaksindən hələlik yalnız siçanlar üzərində təcrübələrdə istifadə edilib. Əgər insanlar üzərində yaxın müddətdə aparılacaq təcrübələr müsbət nəticələr verərsə, 3-5 il ərzində peyvənddən kütləvi şəkildə istifadəyə başlanılacaq. "Ürək peyvəndi" bədəndəki xolesterolu təsirsiz hala salaraq infarktın qarşısını almaq məqsədi daşıyır. Soyuqdəyməyə qarşı olan peyvənd isə gələcək ildən satışa çıxarılmalıdır.

Amerikanın Xərçəngi Araşdırma Assosiasiyası son araşdırması ilə sübut edib ki, kabab insan orqanizmi üçün təhlükəlidir. Alimlərin araşdırmalarına görə, qızardılmış ət onkoloji xəstəliklərin inkişafına şərait yaradır. Alimlərin sözlərinə görə, ət qızardılarkən və ya kabab bişirilərkən onun tərkibində kanserogen maddələr yaranır. Bu da yoğun bağırsağa, mədəaltı vəzi, mədə və ağciyər xərçənginin yaranmasına səbəb olur. Həmçinin müəyyən edilib ki, kabab insanlarda mədə-bağırsaq xroniki xəstəliklərinin kəskinləşməsinə səbəb olur. Mədə xorası xəstələrinə isə kabab yemək ümumiyyətlə məsləhət deyil. Ürək xəstələri də kababdan uzaq dursalar yaxşıdır. Sübut olunub ki, hər gün 50 qram ət yeyən adam ürəyin işemik xəstəlikləri və şəkərli diabet riskini bir neçə dəfə artırır.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSİYA HEYƏTİ:
ANAR

Ağamusa AXUNDOV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
Tofiq HACIYEV
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZİMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV
Bəkir NƏBİYEV
Yusif SEYİDOV

ÜNVANIMIZ:

Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.
Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09. Faks: 498-55-33

Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şərti çap vərəqi 6,3. Tiraj 800.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisənziya V 236.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır, «Avropa»
nəşriyyatında çapa hazırlanır və işıq üzü görür.
Çapa imzalanıb: 10.12.2010.
Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.
Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

İNDEKS 1012

YENİ İLİNİZ MÜBARƏK!